

NN 7058 kw
A 2096 1922
S-1721
NN03201 105

DE CREDIETBEHOEFTE VAN DEN INDONESISCHEN LANDBOUWER

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DEN
GRAAD VAN DOCTOR IN DE LANDBOUW-
KUNDE AAN DE LANDBOUW-HOOGESCHOOL
TE WAGENINGEN, OP GEZAG VAN DEN RECTOR-
MAGNIFICUS PROF. DR. M. J. VAN UVEN,
HOOGLEERAAR IN DE WISKUNDE, VOOR EEN, -
OVEREENKOMSTIG ARTIKEL 46 LID 4 VAN DE
WET VAN 15 DECEMBER 1917 TOT REGELING
VAN HET HOGER LANDBOUW- EN HOGER
VEEARTSENIJKUNDIG ONDERWIJS (STAATSBLED
No. 700), - DAARTOE BENOEMDE COMMISSIE
UIT DEN SENAAT TE VERDEDIGEN OP DINS-
DAG 31 JANUARI 1922 's MIDDAGS 3 UUR,

DOOR

CORNELIS LAURENS VAN DOORN

GEBOREN LOENEN AAN DE VECHT

Bibliotheek
der
Landbouw Hogeschool
WAGENINGEN

W. DE WEKKER — APELDOORN — MCMXXII

18m = 104022

~~NN 7056~~ ~~2096~~ 523721
NN08201,05

DE CREDIETBEHOEFTE VAN DEN INDONESISCHEN LANDBOUWER

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DEN
GRAAD VAN DOCTOR IN DE LANDBOUW-
KUNDE AAN DE LANDBOUW-HOOGESCHOOL
TE WAGENINGEN, OP GEZAG VAN DEN RECTOR-
MAGNIFICUS PROF. DR. M. J. VAN UVEN,
HOOGLEERAAR IN DE WISKUNDE, VOOR EEN, -
OVEREENKOMSTIG ARTIKEL 46 LID 4 VAN DE
WET VAN 15 DECEMBER 1917 TOT REGELING
VAN HET HOGER LANDBOUW- EN HOGER
VEEARTSENIJKUNDIGONDERWIJS (STAATSBLAD
No. 700), - DAARTOE BENOEMDE COMMISSIE
UIT DEN SENAAAT TE VERDEDIGEN OP DINS-
DAG 31 JANUARI 1922 's MIDDAGS 3 UUR,

DOOR

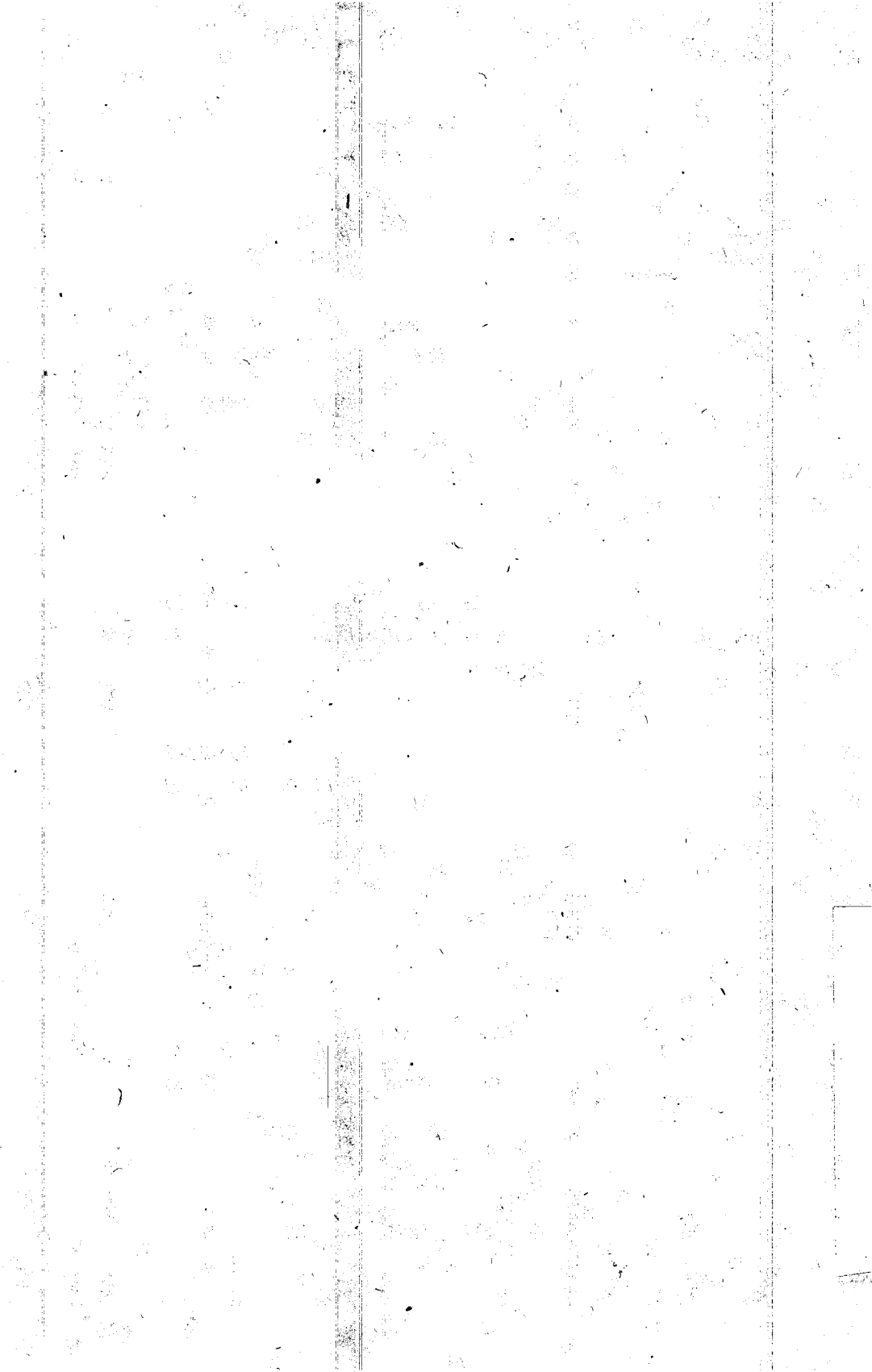
CORNELIS LAURENS VAN DOORN

GEBOREN LOENEN AAN DE VECHT

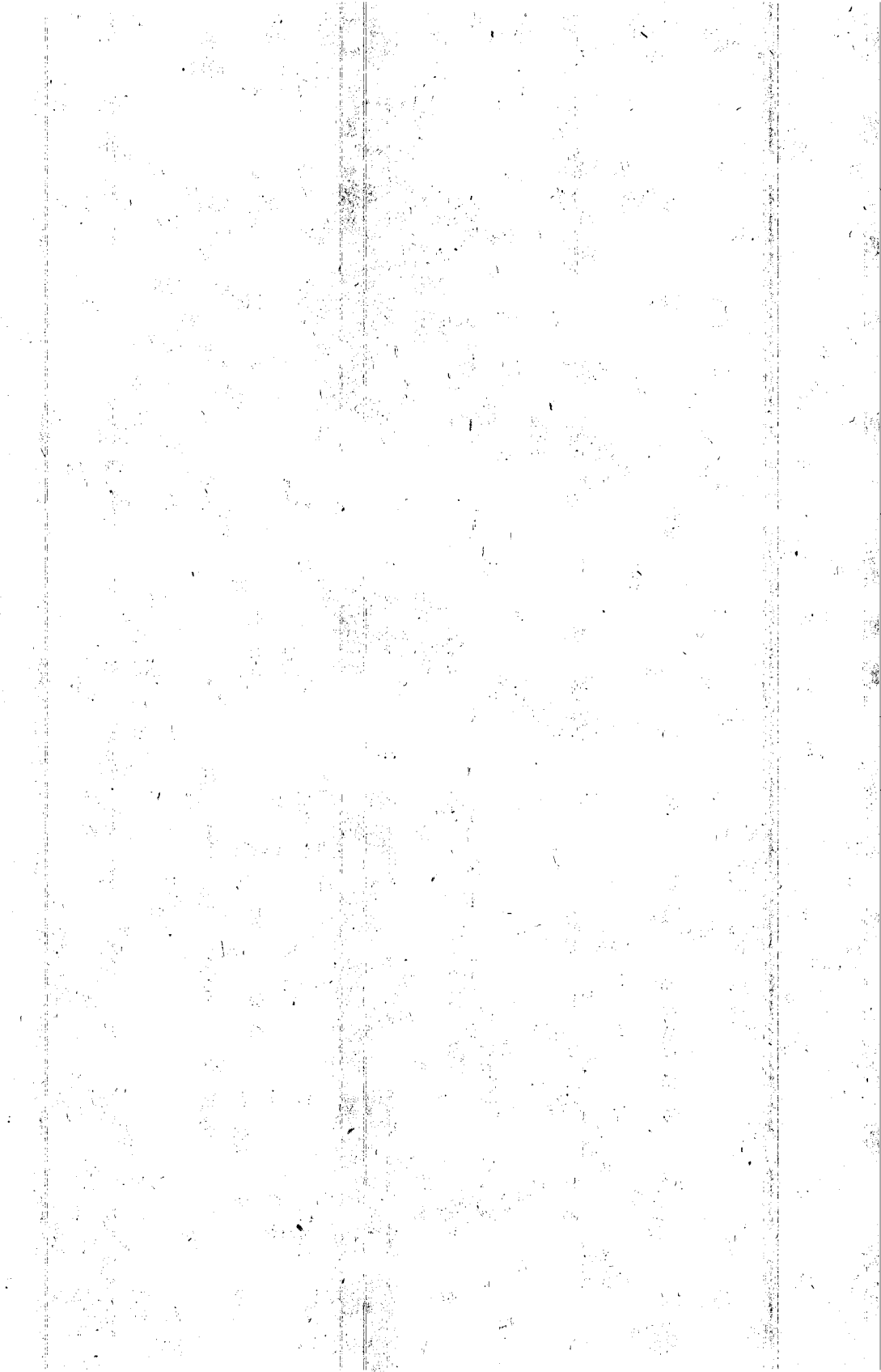
Bibliotheek
der
Landbouw Hogeschool
WAGENINGEN

W. DE WEKKER — APELDOORN — MCMXXII

18m = 104.022

AAN MIJNE OUDERS.

De voltooiing van mijn proefschrift biedt mij een welkome gelegenheid om aan allen, jegens wien ik mij in bijzondere mate verplicht gevoel, een blijk te geven van erkentelijkheid.

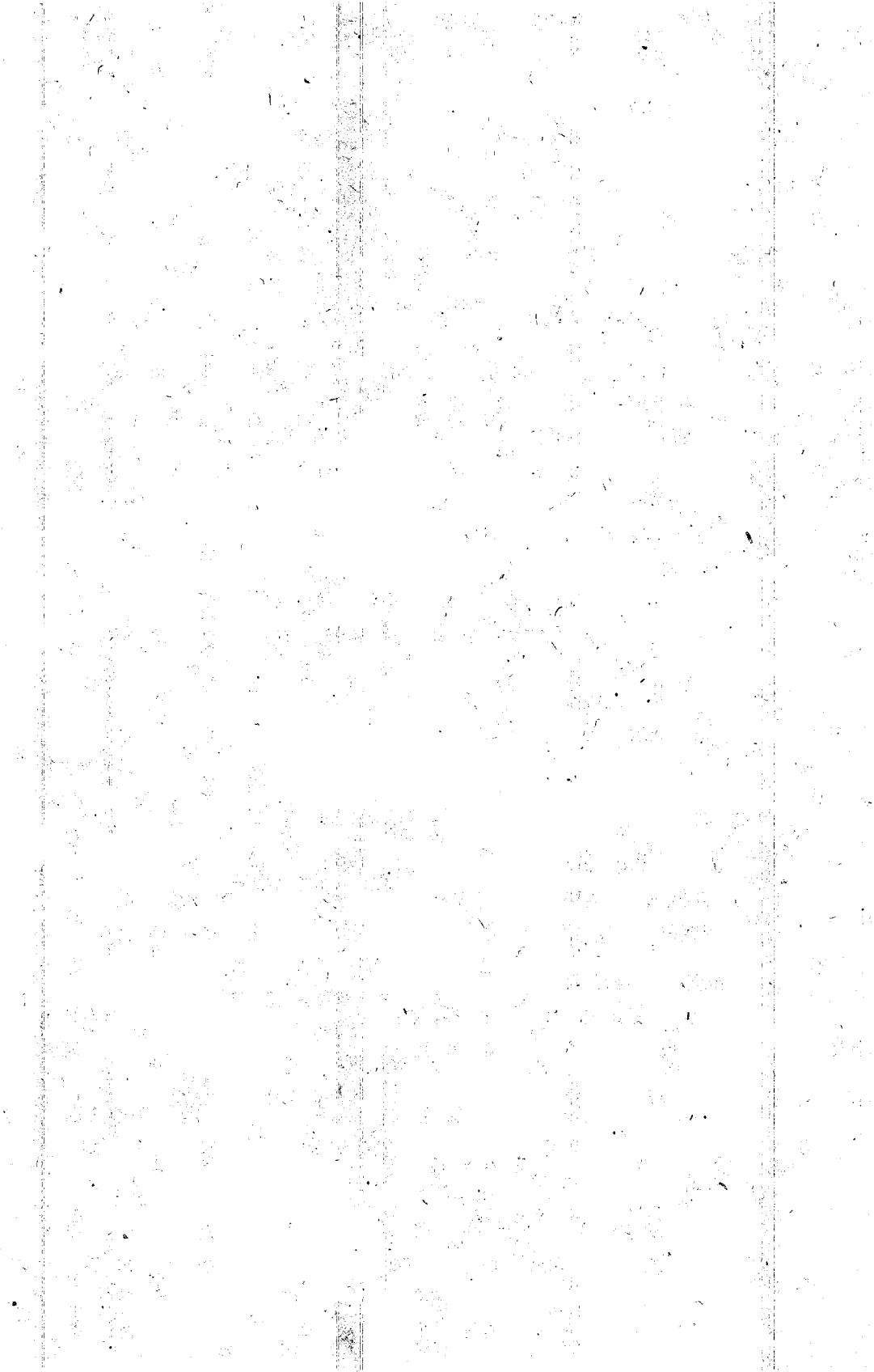
U, Hooggeachten Promotor, Hooggeleerden KIELSTRA ben ik zeer dankbaar voor de groote welwillendheid, waarmede gij mij steeds tegemoet zijt getreden. Al zijn Uwe verwachtingen misschien niet geheel vervuld, het geloof in mijn arbeid hebt gij steeds bij mij versterkt.

Deze van harte neergeschreven woorden sluiten een groot respect voor den leermeester in.

U, Hooggeleerden BERKHOUT, TE WECHEL en HAM ben ik veel verschuldigd voor Uw onderwijs in de boschbouwwetenschappen. Het feit, dat dit proefschrift zich op een aangrenzend gebied beweegt, beteekent niet, dat ik geen liefde voor den boschbouw koester. Zelve gevoel ik mij nog geheel als tot het gilde behoorend.

Aan U, Hooggeleerden BEZEMER dank ik zeer veel voor mijn scholing in de studie der Indische Taal, Land- en Volkenkunde. Het jaar door mij als assistent in de Volkenkunde bij U doorgebracht, zal mij steeds in dankbare herinnering blijven.

In 't bijzonder dank ik ook de ambtenaren van de bibliotheek der Landbouwhoogeschool te Wageningen en de Universiteitsbibliotheek te Utrecht voor de voorkomendheid en hulpvaardigheid, die ik steeds van hen heb ondervonden.

INLEIDING.

Voor een gezonde ontwikkeling van het credietverkeer in een land zijn zekere algemeene, overal gelijk geldende voorwaarden vereischt. In dit opzicht mag het credietverkeer in den Indonesischen landbouw niet als een exceptioneel geval gezien worden.

Iedere samenleving heeft echter naar haar sociaal-economische zijde eigenaardigheden, welke den aard en de ontwikkeling van het credietverkeer bepalen.

Het credietverkeer onder de inheemsche landbouwers in Indië wordt hierdoor bepaald, dat zoovele groepen van menschen op geheel verschillende wijzen er invloed op hebben uitgeoefend, terwijl de bevolking zelf aan het economisch leven van die groepen maar heel weinig deel had.

Bij deze groepen onderscheiden wij, vreemde kooplieden, door het buitenland beïnvloede hadji's, de Europeesche landbouwindustrie, Europeesche belangstellenden, terwijl daarnaast de regeering in hare officieele en half-officieele instituten door middel van de hoofden het maatschappelijk leven der bevolking beïnvloedde.

Daarbij komt nog, dat in den loop van den tijd de inwerking van ieder dier groepen zeer verschillend is geweest, in verband met bepaalde economische verhoudingen buiten de Indonesische samenleving om; terwijl de Regeering in zake de maatschappelijke verhoudingen onder de bevolking geen vaste, sterke koers gevolgd heeft 1); misschien over de 19de en 20ste eeuw gerekend, nog het meest in den allerlaatsten tijd.

1) Soms echter wel zooals bijv. in de uitstekende maatregel van verbod van grondverkoop aan niet-Indonesiërs.

Te midden van deze verhoudingen staat het volkscredietwezen. Zijn werk is aldus, dat het, rekening houdend met de eigenaardigheden van de Indonesische samenleving, zich een bepaalde norm stelt van credietverkeer en nu maatregelen ten dienste van dit verkeer aan deze eigenaardigheden tracht te doen aansluiten, om zóó de in de samenleving aanwezige factoren, het economisch leven in 't algemeen richtend, opvoedend te beïnvloeden.

De bedoeling van dit proefschrift is nu de onderlinge verhouding van volkscredietwezen en Indonesische maatschappij nader onder 't oog te zien. Over het volkscredietwezen als een georganiseerd geheel, wordt hier niet gesproken 1).

Hoofdzakelijk wordt die zijde van het volkscredietwezen nader belicht, waaruit de houding ten opzichte van het economisch leven in den Indonesischen landbouw het duidelijkst blijkt.

Al die maatregelen, die het volkscredietwezen treffen, moet om haar eigen bedrijf op een zuivere basis te stellen, worden dus niet verder genoemd. Zoo wordt bijvoorbeeld het credietverband alleen van uif een zeer bepaalde gezichtshoek beschouwd.

1) Zie hierover; „Het Nederlandsch-Indisch volkscredietwezen“, door O. P. BESSELING, in leven adviseur voor het volkscredietwezen. „Onze Koloniën“ Serie III No. 6-7.

HOOFDSTUK I.

HET BINNENDRINGEN VAN HET RUILVERKEER IN DEN INDONESISCHEN LANDBOUW.

§ 1. Wijzigingen in de economische behoeften.

Over het Javaansche volk uit het begin der 19de eeuw schrijft CLIVE DAY: „De echte Javaansche boer was de „eigenaar of de pachter van eenige akkers bevoeid rijst-„land, waaruit hij met enkele eenvoudige landbouw-„gereedschappen en een enkelen buffel, het voornaamste „voedsel putte voor zich en zijn gezin. Zijn woning was „slechts een hut, in enkele dagen gebouwd, en er was „weinig aan of in, wat hij niet zelf of een zijner huis-„genooten, met de hand had gemaakt. Het gezin van „den Javaanschen boer is bijna onafhankelijk van den „arbeid van vreemden, schreef RAFFLES. In iedere hut was „een spinnewiel en een weefstoel en op het erf er om „heen groeiden de planten en vruchten voor het onder-„houd van hem en zijn gezin. Het weinige wat er teveel

1) Nederlandsch beheer over Java gedurende drie eeuwen. Ph. D. CLIVE DAY, bewerkt door H. D. H. BOSBOOM, pag. 28; citaat uit RAFFLES' History of Java, pag. 95, 121 en 182.

„was, werd naar de markt gebracht om tegen gezouten „visch, gedroogd vleesch of iets van weelde, dat het gezin „kon gebruiken, te worden geruild”.

Deze kenschetsing van de Javaansche maatschappij van omstreeks honderd jaar geleden zou men met enkele wijzigingen ook thans nog kunnen gebruiken. Want ondanks het feit, dat zulke sterke invloeden van buiten af — cultuurstelsel, gouvernement-koffiecultuur, landbouwindustrie — op de Javaansche samenleving hebben ingewerkt, is deze in haar wezen veel minder gewijzigd, dan men geneigd zou zijn op grond van die invloeden te verwachten.

Dit valt des te meer in het oog, als men de ontwikkeling van het economisch leven op Java vergelijkt met die in andere gewesten van den Indischen Archipel, waar invloeden van buiten in veel mindere mate gewerkt hebben. Daar toch kan men constateeren, dat de ontwikkeling wel andersoortig is; maar in tempo zeker niet verschilt van die op Java. Ik denk hierbij aan gewesten als Bali en de Lampongsche districten.

Wanneer men zou willen vaststellen, welke veranderingen zich in verschillende gebieden, zooals Java, het grootste deel van Sumatra, de Zuid-Ooster en Westerafdeeling van Borneo, Menado, Bali, Lombok en Soembawa ten opzichte van den inheemschen landbouw in 't einde van de 19de en het begin van deze eeuw hebben voltrokken, dan kan men dit doen, zoowel door de ontwikkeling van dien tak van voortbrenging in en door het ruilverkeer na te gaan, als door onderzoek van de bedrijfshuishouding in engeren zin van den landbouwer. 1)

Een uitvoerige schets van de ontwikkeling van het ruilverkeer zou beschrijving der geheele economische ge-

1) Zie het derde hoofdstuk.

schiedenis van deze gebieden medebrengen; daar dit in het bestek van dit proefschrift niet wel uitvoerbaar is, moet met het aangeven van de karakteristieke punten, die voor het te behandelen onderwerp van belang zijn, hier worden volstaan.

Bij beschouwingen als hier geleverd zullen worden, kan men uitgaan van de uitbreiding en vergrooting van de economische behoeften der Indonesische bevolking, welke echter niet te scheiden zijn van de ontwikkeling, die zich in de productie voltrekt.

„Gütererzeugung und Güterverbrauch fließen in einander über, sie bilden einen einzigen ununterbrochenen und ununterscheidbaren Prozesz“, zegt terecht BÜCHER. 1) Dit geldt niet alleen voor de primitieve volkshuishouding, waar BÜCHER op doelt, maar ook, zij het in mindere mate voor de meer gecompliceerde. Men doet echter goed door bij de volgende uiteenzettingen een scheiding tusschen deze beide vast te houden om zoo met een meer eenvoudige voorstelling van de werkelijkheid in het onderwerp door te dringen.

Wij nemen dan als uitgangspunt de economische behoeften der bevolking, omdat deze in elke economie boven de voortbrenging primair te achten is.

Het ligt nu voor de hand, dat men bij een bespreking van het zich wijzigen dezer behoeften, eerst opmerkzaam maakt op de gezamenlijke vergrooting hiervan door de bevolkingstoename, welke laatste in 't bijzonder op Java zeer groot was. Deze oorzaak behoeft echter niet als direct gevolg mede te brengen een principieele verandering in de volkshuishouding. Men kan zich zeer goed voorstellen, dat in een land een groote bevolkingsuitbreiding mogelijk is, zonder dat een wezenlijke ver-

1) Die Entstehung der Volkswirtschaft 1904, Dr. KARL BÜCHER, pag. 109.

andering in die huishouding plaats grijft, wanneer orde en rust heerschen, de natuur er gelijkmatige oogsten geeft en de grond nog overvloedig ter beschikking is.

Wanneer de vermeerderde bevolking zich in de eerste plaats richt naar de nog ter beschikking zijnde gronden die voor den landbouw in gebruik genomen kunnen worden, brengt dit met zich mede vermindering van den voorraad van natuurlijke producten 1) en tevens toenemende beperking van de oppervlakte bestemd voor weidegrond en dus teruggang van het veebezit 2).

De kans wordt dan groot, dat bepaalde goederen niet voldoende meer voortgebracht worden om aan de heerschende behoeften te voldoen en dat dan ruil met een aangrenzend gebied of met een andere bevolkingsgroep noodig wordt.

1) „Jonge topbladeren, allerlei uitspruitsels en andere voor toepijns bij de rijst benoodigde zaken, het brandhout, de materialen voor huisbouw en dakbedekking, ginds om niet uit de bosschen en wildernissen, de visch, al mede kosteloos uit de stroomen en rivieren te bekomen, dient men zich in de centra van bewoning door aankoop aan te schaffen”.

Beantwoording van de bij missive van den gouvernements-secretaris d.d. 3 Maart 1903 no. 731 gestelde vraagpunten nopens het landbouwcrediet voorzoover de residentie Preanger-regentschappen betreft.

DE BIE T. B. B. 1903, 25ste deel pag. 411

2) In 1878 wees LAMB op de veeafname (depekoratie) in Europa en voerde dit terug op bovengenoemde oorzaak. De veevermindering in Europa was relatief, d.i. in verhouding tot het groeiende menschenaantal (Jahrbücher für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich, 30ste jaargang „Zur Frage der Viehpreise”, W. WYDGODZINSKY, pag. 1067). Op Java was zij in de meeste residenties in de jaren van 1895 tot 1900 absoluut. Overzicht van den economischen toestand der inlandsche bevolking van Java en Madoera door Mr. C. Th. VAN DEVENTER, pag. 37. Over de jaren 1880-1918 gerekend nam de rundveestapel op Java en Madoera evenredig met de bevolkingsvermeerdering toe. De buffelstapel ging in die jaren, absoluut d. w. z. in aantal iets achteruit.

(Jaarcijfers voor Ned.-Indië).

Deze noodzakelijkheid om tot ruil over te gaan wordt in de hand gewerkt door het *sluiten der bosschen* en het *verbod van zoutaanmaak* van de zijde der Regeering, waardoor het vrij beschikken over de natuurproducten (enkele producten werden door het boschbeheer kosteloos afgestaan) ophield.

Deze en dergelijke bepalingen oefenen steeds een zekeren druk uit op het maatschappelijk organisme van een streek. Wanneer men b.v. let op het eerste punt, dan ziet men, dat de Indische regeering deze sluiting doorvoert — naast andere redenen, die niet ter zake doen — hierom, dat meer duurzaam in de houtbehoefte der bevolking kan worden voorzien. Want door haar extensieve landbouw en door haar ondoordacht zamelen en hakken zou de bevolking in de toekomst een groot gebrek aan dit product krijgen. Door de betrokken bevolking wordt het echter als dwang gevoeld, mede hierom, omdat daarbij nooit volledig recht kan worden gedaan aan de bijzondere ontwikkeling van elk gebied.

Van het oogenblik af, waarop wordt ingegrepen, is de maatschappij gedwongen zich op een andere wijze van het product te voorzien. We hebben geen goeden maatstaf ter beoordeeling in hoever deze sluiting, door de bevolking op Java als een druk wordt gevoeld en zij er door belemmerd wordt in de onmiddellijke voorziening in hare behoeften. Men heeft dit wel eens trachten af te leiden uit het percentage straffen voor boschdiefstallen 1) en boschbeschadiging van al de strafbare gevallen, die voor den polifierechter kwamen. In de jaren van 1890 tot 1895 was dit aldus: 1891 20 %, 1892 20 %, 1893 39 %, 1894 43 % en 1895 43 % 2). Daarbij dient echter niet uit

1) Een Duitscher zou hier spreken van „holzfrevel“, waarin een meer juiste beoordeeling van dit vergrijp besloten licht.

2) Hout ten behoeve der inlandsche bevolking. W. H. v. d. HAAS.
T. B. B. 1899 pag. 354

het oog verloren te worden, dat de menschen, die het hout weghaalden, dit niet altijd zelf verbruikten 1). Uit de boschgeschiedenis van Java blijkt telkens, dat de bevolking in de buurt van de bosschen hout verkooft aan verder afwonende lieden. Het is mogelijk, dat hier van oudsher ruil heeft plaats gehad en dan is de bovengestelde vraag niet afdoend meer te beantwoorden.

Als gevolg van de regeeringsmaatregelen echter, wordt het voor ieder noodig bepaalde houtsortimenten tegen geld in te koopen en wordt dus handel in deze producten algemeen; waarbij wij wel voor oogen moeten stellen, dat de beteekenis van hout voor den bewoner der tropen minder is dan voor menschen uit een koeler klimaat. Doch ook voor de landbouwbevolking in de tropen is het bosch van beteekenis. Laten wij de gevallen buiten beschouwing, waarin de inzameling van boschproducten een apart beroep geworden is, zooals hier en daar in de buitengewesten, dan zien wij de beteekenis van den gewonen landbouwer nog in de mogelijkheid te voorzien in de behoefte aan sommige voedingsmiddelen, aan weidegrond voor het vee, aan brandhout voor tabakdroogen, gambirkoken, suikerkoken, aan werkhout voor het vervaardigen van meubels, karren, ploegen, steelen van werktuigen, aan hout voor het afrasteren van gronden en voor steunpalen voor peperranken enz.

De bamboe voor het bouwen van huizen kweekt men reeds lang afzonderlijk. Nu men andere eischen gaat stellen aan den huizenbouw (hier komt door invloed van buiten *verandering* in de behoeften) zal de beteekenis van hout voor den Indonesiër nog sterk toenemen.

De beperkte beschikking over het boschproduct, door-

1) Over behoefte aan hout door Inlanders.

dat dit nu economische waarde krijgt, heeft dus bepaalden invloed en brengt de noodzakelijkheid mede om het hiervoor benoodigde voortaan in te koop.

Het *verbod van zoutaanmaak* heeft een gelijksoortige werking als het sluiten der bosschen. Vóór het zoutmonopolie ingevoerd was, gingen vele Javanen naar het Zuiderstrand, zooals de Toradja nu nog naar de kust gaat, om daar zout te winnen. Het Nederlandsch gezag, dat het monopolie overnam van enkele Inlandsche vorsten, voerde het over grootere gebieden in; omdat het er een middel in zag — commissaris NAHUIJS sprak het uit over Borneo — om „inkomsten uit het gewest te trekken” 1)

Over de groote massa van de bevolking gerekend, beteekent het zoutmonopolie niet veel. In 1918 was het zoutdebiet *f* 16.345.428 en in 1919 *f* 16.570.012 + *f* 20.000 accijns voor vergunning zoutaanmaak uit bronnen 2); hetgeen een gering bedrag per gezin uitmaakt, wanneer men rekent met de groote gebieden, waarin het monopolie doorgevoerd wordt.

Voor meer achteraf gelegen streken en voor streken, waar de bevolking weinig inkomsten van buiten af heeft, is de beteekenis van het monopolie grooter. De transportkosten maken de prijs van dit zware product hoog. Dit is echter een nieuw element, dat met de regeeringsinvloed niet uit te staan heeft, doch samenhangt met de gewijzigde waarde van den arbeid ook in meer geïsoleerde streken.

In het verslag van den resident COUPERUS over de streek van de „zes kofa's” in midden Sumatra 3) vinden

1) „Oost-Indië's geldmiddelen, Japansche en Chineesche handel van 1817 op 1818”, P. H. VAN DER KEMP, pag. 189.

2) K. V. 1920 kolom 337 en 338.

3) „Aanteekeningen omtrent Midden-Sumatra”, ontleend aan een rapport van E. NETSCHER 1877.

we de mededeeling, dat het zout in de Bovenlanden „tweemaal duurder was dan aan de Oostkust. Elk huisgezin, bestaande uit 5 menschen, had maandelijks 60 à 65 duiten, dat was volgens een grove berekening niet minder dan een zesde gedeelte zijner inkomsten, af te zonderen voor den aankoop van zout". Bij een gelijksoortige aantekening van de uitgaven van een landbouwer in Bagelen 1) bleek, dat voor zout ongeveer een twaalfde deel der uitgaven besteed werd. Ondanks de geringe beteekenis van deze berekeningen, waarbij de waarde van dat deel van den oogst, dat in eigen gezin verbruikt wordt, niet te schatten is, blijkt wel, dat de uitgaven voor zout in genoemde streken voor de bevolking hoog zijn. Door het feit, dat het zout door de regeering niet dan in grootere hoeveelheid geleverd wordt, is een inlandsche kleinhandel in zout ontstaan.

Niet overal is de zouthandel door invloed van het verbod van zoutaanmaak ontstaan; in streken van Noord-Sumatra en het binnenland van Borneo tusschen Maleiers en Dajaks, wordt vrij zout verhandeld en vindt men dus een spontaan opgekomen ruilverkeer.

Elders weer zijn er economisch vrij sterk ontwikkelde streken, waar bijv. reeds een groote invoer aan lijnwaden en kramerijen is, zonder dat er zoutregie is of een vrije zouthandel er doordringt. De bevolking op Soembawa bijv. maakt nog zelf zout 2).

Van dieper ingrijpend karakter dan de hierboven behandelde regeeringsmaatregelen, is de invloed, die de staat door zijn belastingstelsel, met name dat van de landrente, op de ontwikkeling van het ruilverkeer kan uit-

1) „Het budget van den Javaanschen landbouwer", I. G. 1889 pag. 2183

2) „Cijfers en beschouwingen betreffende het eiland Soembawa", M. H. DU CROO, Kol. Stud. 3, 1919.

oefenen. In de karakteriseering van Dr. BOEKE „niet het inkomen bepaalt de belasting, maar de belasting bepaalt het inkomen”, ligt voor de verhouding in Indië een zuiver element. 1).

In 't algemeen heeft het gouvernement, zoolang het geen directe voordeelen najoeg, zooals in het cultuurstelsel, steeds getracht de belasting-inning in geld te bevorderen boven die in arbeid en grond 2). De gouvernementenskoffiecultuur neemt hierbij een bijzondere plaats in. Zij komt later even ter sprake. Toch heeft de belastingpolitiek in deze kwestie niet altijd een vasten koers gevolgd. Bij de inning van de landrente op Java werd de bevolking soms vrijgelaten haar producten als belasting op te brengen, dan weer was het opbrengen van geld voorgeschreven 3). Wanneer de geldinning streng doorgevoerd werd, kwam wel eens veel ten goede aan de inlandsche beambten of viel de bevolking in handen van geldschietters.

Het is te verwachten, dat in een land, waar de eigenlijke staatswerkzaamheden niet op denzelfden leest geschoeid zijn, als zou overeenkomen met den graad van ontwikkeling van de samenleving in dat land, de eischen die de regeering aan de bevolking stelt o. a. bij het systeem van belasting-inning, steeds een sterken invloed op die samenleving hebben moeten. Theoretisch zal dit het minst het geval zijn bij het stelsel van vóór 1872 (op Java), dat een stelsel van admodiatie, van „loven en bieden”, van „aanpassing”, van „geven en nemen”, van

1) Dr. J. H. BOEKE. Trop. Koloniale Staathuishoudkunde pag. 86.

2) De staat tracht in een kolonie geld in te voeren „um dadurch nicht nur den Verkehr flüssiger zu machen, sondern auch künftigen Steuererhebung”. „Die Barundi”, H. MEYER, pag. 76.

3) CLIVE DAY, pag. 218, 225 en 304, „Schets van de geschiedenis van de landrente, J. SCHOUTENDORP 1877, pag. 21 en 28.

„overleg” was. Men zou bij een dergelijk stelsel kunnen verwachten, dat men zich zooveel mogelijk bij het maatschappelijk geheel aansloot, maar daar de uitvoering van het belasting-innen van vele ambtenaren afhankelijk is, zal dit ordeloos volgen van de kansen, die er waren om de bevolking belasting te doen opbrengen, ook wel dikwijls dwars tegen de bestaande maatschappelijke ontwikkeling zijn ingegaan.

De staatsinwerking door de landrenteheffing uitgeoefend, heeft ongetwijfeld een belangrijke invloed gehad op een gebied als Java, waar de belasting reeds lang geheven is en waar de bevolking genoodzaakt was, zich hiervoor grootere inkomsten te verschaffen.

Naast den invloed, die regeeringsmaatregelen op de ontwikkeling van de economische verhoudingen in de Indonesische maatschappij uitoefenen, moet gewezen worden op het verschijnsel, dat door aanraking met andere bevolkingsgroepen de economische behoeften zich uitbreiden.

Nieuwe goederen worden door de bevolking in gebruik genomen, zooals kramerijen, naaimachines; ook veel producten als opium en alcohol.

Van veel grooter invloed op de ontwikkeling van het ruilverkeer in de Indonesische maatschappij is de wijziging der behoefte door de *vervanging* van goederen, die vroeger zelf voortgebracht werden, door andersoortige, die van buiten af ingevoerd worden. We zien hier en daar in de huishouding van de bevolking, lucifers de plaats van vuursteen innemen, damarhars en katjangolie vervangen worden door petroleum; als vaatwerk dient niet meer het pisangblad, maar het Europeesche bord, uit Europa ingevoerde kleeding wordt gedragen in plaats van de zelfgeweven kleeding. Zelfs de fabriekmatig bereide klapperolie koopt men, terwijl men het ruwe product

verkooft en niet zelf verwerkt 1). Als type van deze vervanging zij hier gewezen op den invoer van katoenen goederen, die een uitbreiding van den handel daarin ten gevolge heeft. Deze heeft reeds een oude geschiedenis van het begin der compagnie af en bleef ook in latere jaren belangrijk, gelijk eenige cijfers voor verschillende tijdvakken bewijzen.

Ten tijde van het cultuurstelsel wilde Dr. W. BOSCH de vermindering in welvaart van den Javaan aantonen, door te wijzen op een verminderd verbruik van katoenen goederen. In 1850 was het verbruik per hoofd *f* 0.81 (ten tijde van de ernstige rampen in Demak en Grobongan) in 1851 *f* 1.23, in 1852 *f* 1.11, in 1853 *f* 1.05, in 1854 *f* 1.05 en in 1855 *f* 1.02 2) hetgeen op een voortdurende afname in gebruik wijst, al blijft de conclusie van Dr. BOSCH gevaarlijk.

In de jaren 1870—1890 neemt de waarde van de katoenen goederen in verhouding tot die van den overigen import vooral, sterk af; hetgeen mede verband houdt met lage katoenprijzen 3).

Katoenen goederen.	Gezamenlijke import.
1875 <i>f</i> 41.285.421	<i>f</i> 108.173.223
1880 <i>f</i> 34.333.890	<i>f</i> 145.298.319
1884 <i>f</i> 39.836.940	<i>f</i> 137.964.066
1893 <i>f</i> 37.423.804	<i>f</i> 159.464.099

Blijkens de *Jaarcijfers van Ned.-Indië* was deze invoer in Java en Madoera resp.: in de jaren 1875, 1880, 1884 en 1893; *f* 29.105.000, *f* 26.307.000, *f* 30.647.000 en *f* 29.208.000 d.i. per hoofd (getalsterkten naar de jaren 1880, 1884 en 1900) *f* 1.48, *f* 1.33, *f* 1.48 en *f* 1.29.

1) „Het verbruik der voornaamste voedingsmiddelen op Java en Madoera”. — A. M. P. A. SCHELTEMA, Kol. Studiën Juni 1921 pag. 385.

2) „Staat- en Staatshuishoudkundig Jaarboekje” 1858 pag. 34.

3) „The financial and economical condition of Netherlands-India since 1870 and the effect of the present currency-system” by N. P. VAN DEN BERGH, 1896. Appendix F XVII en pag. 21.

VOOR LATERE JAREN GELDEN DE VOLGENDE
 INVOERCIJFERS:

INVOER IN MILLIOENEN GULDENS

KATOENEN GOEDEREN

	J. en M.	Ned.-Indië	Per hoofd ¹⁾ in J. en M.
1909	43.3	56.2	f 1.53
1910	43.3	57.4	- 1.53
1917	69.0	88.7	- 2.64
1918	81.5	105.0	- 3.12
1919	86.7	117.0	- 3.48

1) berekend naar de bevolkingscijfers van 1900 en 1918; voor 1909 en 1910 naar het gemiddelde van beide.

Wanneer wij nu den toestand over een langer tijdvak vergelijken, dan zien wij, dat de waarde van het ingevoerde katoenen goed per hoofd op Java en Madoera van 1850—1875 iets toegenomen is ($1\frac{1}{2} \times$), van 1875—1910 ongeveer gelijk blijft (in 1903 was het cijfer bijzonder laag n.l. *f* 1,01), terwijl in de laatste jaren een toename valt te constateeren (van 1910-1919 wordt die ruim twee maal zoo groot), zoodat de Minister van Koloniën in een memorie van antwoord 1) in die toename een bewijs kon zien, dat de Inlandsche bevolking (ook in de buitengewesten ging het cijfer sterk vooruit) ook voordeel trok van de (toen!) gunstige omstandigheden voor de Indische productenafzet.

Daarbij moet echter wel in rekening gebracht worden, dat sinds 1850 groote gebieden ook in Java — waar de cijfers, die Dr. Bosch aan het Staat- en Staathuishoudkundig Jaarboekje ontleent, voor gelden — voor het ruilverkeer meer geopend zijn, zoodat het hooger worden van het gemiddelde cijfer voor een deel terugwijst op een grooter worden van den invoer van katoenen goederen in streken, waar die invoer vroeger uiterst miniem of in 't geheel niet plaats vond.

Bovendien is de waarde van het geld sindsdien vermoedelijk meer teruggelopen, dan die van de katoenen goederen.

Economisch kan men deze vervanging van goederen op verschillende gronden terugvoeren, die als zoodanig antipoden kunnen zijn.

In vroegere tijden en nog in enkele streken van de

1) Memorie van antwoord op het voorloopig verslag der Eerste Kamer op de ontwerpen van wet 1e tot wijziging en nadere aanvulling der begrooing van middelen van Ned.-Indië van het dienstjaar 1920, 2e tot nadere wijziging en aanvulling van de Indische tariefwet.

Archipel (nu nog in het Oosten) had men een *te veel* aan producten (klappers, nootmuscaat), waar anderen (Europeanen) prijs op stelden, en welke deze inkochten met producten uit hun land, die de Indonesiërs graag in hun bezit hadden.

In den tegenwoordigen tijd echter is de inkoop van het ingevoerd product meer economisch noodzakelijk. De Indonesiër in de groote gebieden van den Archipel kan zijn huishouding niet meer voeren, zooals hij dit vroeger deed. Duidelijk komt dit bijv. uit bij het geven van feesten, waartoe elke Indonesiër van tijd tot tijd verplicht is. Door het kleiner grondbezit per hoofd en door het minder worden van het aantal stuks vee, waartegenover een uitbreiding der economische behoeften staat, is het een opoffering voor den gastheer (ook de gasten dragen wel bij) van zijn rijstvoorraad veel af te staan of een stuk vee voor den gemeenschappelijken maaltijd te slachten. Op initiatief van hun hoofden zien Minangkabauers 1) er dan ook van af ter gelegenheid van de vastenmaand karbouwen te slachten.

Zoo kan ook het feit, dat de bevolking katoenen goederen van buiten inkoopt op een tekort aan inkomsten in vergelijking met de uitgaven teruggevoerd worden. Men moet die arbeid nu verrichten, welke in de bestaande verhoudingen de meeste inkomsten verzekert. Vrouwen, die vroeger uren lang met het weven bezig waren, drijven nu handel in streken, waar de bevolking verdiensten heeft, b.v. door de suikerindustrie.

1) Kol. Tijdschrift 1914 pag. 64 bevat deze mededeeling uit Kol. Weekblad 1914 no. 5 overgenomen.

§ 2. Bronnen van inkomsten.

De toename van de bevolking op Java en de daarmee gepaard gaande absoluut grooter wordende behoefte aan verschillende producten werd, zonder dat deze tot catastrofes aanleiding gaf, mogelijk gemaakt, eensdeels door de uitbreiding der bouwvelden, anderdeels door de inkomsten der bevolking uit verschillende Europeesche cultures in 't bijzonder de suikerindustrie 1).

Dat de Indonesische landbouwer zich inkomsten kon verschaffen om te voldoen aan de in de vorige paragraaf uiteengezette uitbreiding van zijn individueele behoeften, vindt zijn oorzaak in het feit, dat hij inkomsten uit de Europeesche cultures verkreeg; maar ook door aanpassing van zijn eigen landbouw aan de zich wijzigende omstandigheden.

Voor onze studie is het aangeven van de onderlinge verhouding dezer beide inkomstenbronnen van beteekenis. Daar de studie van de economische verhoudingen der Indonesische bevolking, meestal werd opgewekt door de een of andere moeilijkheid, die de regeering bij haar bestuursuitoefening onderzocht, is het te verklaren, dat de meeste mededeelingen op dit gebied verband houden met de noodzakelijke inkomstenvermeerdering der bevolking voor de landrente-inning. Jhr. Mr. VAN DER WIJCK, oud-lid van den Raad van Nederlandsch-Indië, schreef omstreeks 1870: „men beweert wel eens, dat het „den Inlander over het algemeen moeilijk valt be- „lasting in geld te betalen, dat die belasting, al „is zij nog zoo laag gesteld, zeer drukt en ver-

1) Volksverplaatsing op Java. J. W. MEYER RANEFF T. B. B.—49
pag. 77-82.

Zie de statistiek, die dit duidelijk aanwijst.

„armt daar, waar geen of weinig gouvernements-
„cultuur, noch particuliere nijverheid met Europeesch
„of Chineesch kapitaal bestaat en dat zij daarentegen
„het hoogst opgevoerd kan worden, en zulks werkelijk
„is, overal, waar hij met gouvernementscultures veel
„geld verdient, omdat hem daar door de regeering
„zelf het geld om de belasting te betalen wordt
„verstrekkt” 1).

Waar dit zoo geschiedt, gaat het opbrengen van de belastinggelden buiten den landbouw van de bevolking, die met eigen middelen en op eigen initiatief gedreven wordt, om.

De economische geschiedenis van Java kent hiervan zeer sprekende voorbeelden.

Europeesche ondernemers in streken met communaal bezit slofen overeenkomsten, waarbij zij de landrente voor de dessa's betaalden, wanneer deze aan hen werkkrachten leverden 2); terwijl andere ondernemers met de zoogenaamde Arends-contracten (in 1899 in de atdeeling Sidoardjo) een deel van het sawahgebied huurden tegen betaling van de landrente der betrokken bevolking 3). Op deze wijze zagen de landrentebetalers hun eigen belastinggelden niet.

De gelden, die door de suikerindustrie onder de bevolking komen, worden voor een deel voor de genoemde vermeerderde behoeften en, wat de grondhuur aangaat, veelal voor de landrente besteed 4).

1) „De landrente op Java en Madoera”, VAN GORKOM, de Gids 1879 pag. 399.

2) v. GORKOM t. a. p. pag. 52.

3) K. V. 1905 pag. 6.

4) „De invloed van de Java-suikerindustrie op de welvaart van de dessa” J. SIBINGA MULDER, Indisch genootschap 1908, pag. 44, 51 en 69.

Dat het bestaan van de Europeesche cultures geen invloed zou uitoefenen op de bedrijfshuishouding van den Javaanschen landbouwer mag hieruit niet zonder meer geconcludeerd worden. Immer, de bevolkingsgroepen, die uit deze cultures hun inkomsten trekken, en die tot op zekeren graad in hun oude maatschappelijke verband met zijn bepaalde sociale en economische behoeften blijven, kunnen nu niet meer alles zelf voortbrengen (minder grond, arbeidskracht in dienst van anderen), wat zij noodig hebben. De producten, die deze bevolkingsgroep noodig heeft, worden nu, eensdeels door de andere landbouwers op de markt gebracht, anderdeels (bijv. veel rijst) van buiten het land ingevoerd. De niet direct met landbouw-industrie in aanraking komende landbouwers kunnen zoo meerdere inkomsten hebben uit hun landbouw en zoo voorzien in de vermeerdering van hunne behoeften.

Daarnaast moet gewezen worden op de vraag naar verschillende producten door de Chineesche en Europeesche bevolking.

We zien dus, hoe de mogelijkheid aanwezig is, dat de bevolking ook voorzoover zij geen handeldgewas in engeren zin produceert uit eigen landbouw, ook in afgelegen streken, geldinkomsten kan hebben en bijv. de landrente in geld kan opbrengen. Ik noem twee voorbeelden.

In de afdeeling Soekapoera in de Preanger regentschappen had de regent reeds vóór de Preangerhervorming (reorganisatie van bestuur) jaren lang de landrente in geld geind en toch verkeerde juist die afdeeling met betrekking tot de cultures en de gemeenschapsmiddelen in de meest ongunstige om-

standigheden." 1) In de afd. Madjalengka op de uitloopers van de Tjiremai, vindt men in de dessa Sangiang, 2500 voet boven zee, zeer weinig geldverkeer. De bevolking verkocht een deel van haar product, aardappelen, aan Chineezzen en betaalde daarmee haar landrente en kocht padi 2).

De groote lijn in deze kwestie gaf VAN DEN BERGH aan, toen hij, doelend op de goede rijstjaren van 1885—1895, schreef „but low prices of rice are no „unmitigated boon to people, who have to pay their „landrental and other direct taxes not in kind, but in „money. When there are no buyers to be found „for the rice in store, money must be procured by „the sale of other things, such as household furniture „clothes, domestic animals etc., in order to meet „the exigencies of the tax collectors and thus a „plentiful crop may become a source of distress for „the many” 3).

Zoo werd in de jaren omstreeks 1900 onder de bevolking op Java geleden door de ontwrichte verhouding tusschen, voor de maatschappelijke ontwikkeling geboden, uitgaven en de geringe inkomsten, door de nog geringe vraag naar het door hen geteelde landbouwproduct, wegens den invoer van rijst van buiten Java (Siam. bijv.). In die jaren was de uitdrukking „makanan moerah, wang mahal” gangbaar onder de bevolking van Zuid-West Preanger. 4)

De menschen zwermden daar uit naar koffie en

1) VAN GORKOM t. a. p. pag. 399.

2) „De zegen der gouvernementkoffiecultuur”, I. G. 1898 pag. 163.

3) v. d. BERGH t. a. p. pag. 31

4) „Voedsel is goedkoop, het geld duur”, zie C. J. DE JAAGER, „Beschouwingen over de rentabiliteit van waterwerken.” I. G. 1901 I pag. 4.

suikercentra om geld te verdienen voor landrente en kleding.

Waar later de vraag naar rijst veel grooter werd door de bevolkingstoename, werd deze kwestie mede in verband met de uitbreiding der Europeesche cultures geheel anders. In de laatste jaren sprak men meer van rijstgebrek dan van rijstovervloed.

Van nog grooter belang voor de ontwikkeling van het ruilverkeer is het verschijnsel, dat de Indische bevolking in de laatste jaren een groote uitbreiding heeft gegeven aan het teelen van die gewassen, welke voor uitvoer vatbaar zijn. Een overzicht over de onderlinge verhouding in waarde der uitvoerproducten geeft geen uitsluitsel over de beteekenis van de cultuur van deze producten voor den Indischen landbouwer, omdat men niet na kan gaan, de geldswaarde, die hij zelf voor zijn producten in handen krijgt.

Toch is voor een algemeene kenschetsing de mededeeling van Dr. LOVINK van beteekenis, dat de waarde van den uitvoer van het inlandsch landbouwproduct in den tijd van 20 jaar (1893—1913) *zeven* maal zoo groot geworden is en dat 35% van de waarde van den uitvoer van alle landbouwproducten, voor rekening van den Inlandschen landbouw komt. 1)

Er moet op gewezen worden, dat vele van deze producten, ook als voedingsmiddelen voor binnenlandsch gebruik (bijv. klapper, cassave, tapioca, mais en archiden) geschikt zijn. Verder zijn er in Indië weinig landschappen, waar voor het allergrootste deel handels-

1) Voorwoord van Dr. H. J. LOVINK bij de uitgave van *Pemimpin, Pengoesa Tanah*, Januari 1915.

gewassen geteeld worden; zoo is het bijv. moeilijk aan te geven of rijst dan wel peper het belangrijkste product voor de Lampongsche districten is.

Ook in engeren zin, voor de bedrijfs-huishouding van iederen landbouwer, (eventueel van iedere groep) geldt, dat men er op uit is, zoowel het voedings- als het handelsgewas te cultiveeren, wat natuurlijk invloed uitoefent op den onderlingen handel van de landbouwers. Dit komt niet alleen op Java voor (het minst bij de inlandsche theecultuur), maar ook in de buitengewesten. We zien dezen toestand in de residentie Palembang, waar van het handelsgewas gezegd wordt, „en dat er werkelijk alleszins aan „leiding bestaat opbrengst van katoencultuur en op „brengst der inlandsche belasting met elkaar te verge- „lijken, blijkt hieruit, dat de Palembanger zijn rijst „teelt als voedingsgewas en zijn katoen ter betaling „zijner belasting en zoo mogelijk ter voldoening van „verdere kleine behoeften.” 1)

Zoo ook van de inlandsche rubberaanplant in Djambi: „landbouwer (rijstbouw) en veehouder is hij „in de eerste plaats, rubberplanter in de tweede”. 2)

§ 3. Arbeidsverdeeling en Kapitaalvorming.

De ontwikkeling van het ruilverkeer heeft den uitbouw der arbeidsverdeeling niet tot noodzakelijk ge-

1) „De katoencultuur der residentie Palembang,” Dr. H. P. KUYPER Teysmannia deel 17 pag. 397.

2) „Een en ander over de bevolkings-rubbercultuur in de afdeeling Moeara Boentjo van de residentie Djambi” A. L. SAMSON T. B. B. 45 pag. 312.

volg. 1) De natuurlijke omstandigheden van een land kunnen zóó zijn, dat er een vrij sterk ontwikkeld ruilverkeer is, waarbij geen arbeidsverdeeling te constateeren valt. Het komt in verschillende streken van Indië voor, dat de bovenlander mest en rijst koopt van den benedenlander in ruil tegen de producten van zijn landbóuw (tabak en aardappelen).

Beide landbouwers verrichten daarbij alle werkzaamheden, die voor het voortbrengen van hun producten noodig zijn. 2)

Omgekeerd laat zich ook verdedigen, dat er arbeidsverdeeling is, zonder ruilverkeer. Daarbij behoeft men zich niet te beroepen op dien vorm van arbeidsverdeeling, waarbij vrouwelijke en mannelijke gezinsleden verschillende landbouwwerkzaamheden verrichten. Men vindt voor deze bewering nog bewijsgronden daár, waar zich reeds eenigermate bijzondere beroepen in den landbouw gevormd hebben. In sommige streken van Java toch komt het voor 3) dat veebezitters met hun ploegvee de akkers van andere landbouwers bewerken. Er is hierbij van koopen en verkoopen van goederen geen sprake.

De arbeidsverdeeling, waarbij in een gesloten producerende groep, sommige werkzaamheden altijd door bepaalde arbeiders verricht worden, en waarin de eene

1) „Die ersten Tauschhandlungen treten nicht gleichzeitig mit der Arbeitsteilung auf, sondern gehen ihr lange voraus.“ BÜCHER t. a. p. pag. 346

2) Wanneer hier gesproken wordt over arbeidsverdeeling, wordt met dit begrip een door economische oorzaken ontstane arbeidsmethode bedoeld, wél te onderscheiden van een z.g.n. natuurlijke arbeidsverdeeling die zuiver uit natuurlijke omstandigheden en verhoudingen geboren wordt.

3) „Verhuurders van ploegvee, die voor 't verhuurloon komen ploegen of dit laten doen, zijn te beschouwen als personen, een bedrijf er van makend” M. W. Va pag. 256.

arbeider in zijn werk aansluit op dat van den ander, komt in den Indonesischen landbouw, evenmin als in den landbouw elders 1) zoo goed als niet voor. Een enkel geval van deze soort van arbeidsverdeeling is te vinden in de pepercultuur, waar het omgraven en snoeien der peperstekken soms door een meer geoeffenden arbeider geschiedt.

Van grooter belang voor den Indonesischen landbouw zijn — en zullen vermoedelijk nog meer worden — twee andere vormen van arbeidsverdeeling, welke ik met BÜCHER, arbeidsverschuiving en productiedeeling zou willen noemen.

Arbeidsverschuiving treedt op daâr, waar in den landbouw een bepaald werktuig niet meer geheel door den landbouwer zelf gemaakt wordt. Het onttrekken van natuurproducten aan de vrije beschikking van den landbouwer, zooals bijv. door het sluiten der bosschen geschiedt, kan invloed op het ontstaan van deze arbeidsverschuiving uitoefenen. Gewoonlijk gaat deze arbeidsverschuiving gepaard met een technisch verbeteren van het werktuig, omdat degene die het voortaan uitsluitend maakt, meer gespecialiseerde arbeid verricht.

Dezelfde arbeidsverschuiving treedt op, wanneer geheel nieuwe middelen in dienst van den landbouw gesteld worden, zooals bij het invoeren van kunstmest. Door een juist gebruik van kunstmest kan de landbouwer een grooter product krijgen; dat hij anders slechts zou kunnen voortbrengen, door een andere wijze van grondverbetering of door grondontginning. Wij moeten het ons nu zóó voorstellen, dat als gevolg van het gebruik van kunstmest de arbeid voor grondontginning niet

1) Deze vorm noemt Dr. WATERSTRADT („die Wirthschaftslehre des Landbaues“ pag. 118 en 119) technische arbeidsverdeeling.

noodig is; een andersoortige arbeid is reeds verricht bij het delven, omzetten en vervoeren van de kunstmest. De meerdere arbeid, die noodig is voor een grooter product is als het ware teruggeschoven op een vroegere productiehandeling. Met dezen vorm van voortbrenging („produceeren langs een omweg”, volgens v. BÖHM BAWERK), de arbeidsverschuiving, ontstaan tusschenproducten, die — maatschappelijk gesproken — kapitaal zijn. Zij komt nog uiterst weinig in verband met den Indonesischen landbouw voor.

Een tweede vorm, waarin de arbeidsverdeeling in den Indonesischen landbouw optreedt, is die van productiedeeling.

De productiedeeling ontwikkelt zich hier naar twee zijden. Naar den kant van de verwerking van het product zien we, dat bepaalde werkzaamheden, zooals rijst pellen, olie persen, suiker koken, cassavemeelbereiding en dergelijke, die vroeger in het geheel van den landbouw verricht werden, nu zich als kleine min of meer zelfstandige industrieën daaruit afsplitsen.

Aan den anderen kant zien we de productiedeeling een enkele maal in den landbouw zelf. Zoo komt het bijv. bij de inlandsche tabakscultuur voor, dat er tabakplanters zijn, die men „beroepsbibitkweekers” zou kunnen noemen, omdat zij de bibit kweeken om ze naar elders af te zetten 1). Ook bij de gambircultuur maken velen van het winnen van zaad, het maken van kweekbedden en verkoopen van de jonge plantjes een bedrijf 2). Deze vorm van productiedeeling ontwikkelt zich nog uiterst weinig. Ook dâar, waar natuurlijke omstandigheden de ontwikkeling van dezen vorm van

1) „Oost-Indische cultures” III Tabak, Dr. A. van BIJLERT pag. 24.

2) „Gambircultuur in de onderafdeeling Bovenkampar, 10” P. BESSE-
LING T. B. B. 53 pag. 51.

arbeid zouden gemakkelijk maken, komt zij niet altijd tot stand.

In verschillende districten van Keboemen kwam (komt?) het voor, dat men door de telkens wederkeerende overstromingen niet in staat was padiplantmateriaal te kweken. Men was nu genoodzaakt kweekbedden op tegals aan te leggen en „huurde daartoe zelfs gronden in” (of uitvoeriger, waar „de sawahbezitters de zaaipadi uitzaaien op speciale daarvoor ingehuurde tegalgronden”) 1). De tegalbezitters kwamen er hier dus niet toe om zelf kweekbedden aan te leggen voor den verkoop van zaaipadi, hoewel dit elders wel voorkomt.

Het feit, dat men soms gedwongen is, zaad te koopen omdat men het eigengewonnen zaad als voedsel verbruikt heeft (zaaipadi) of omdat men door vruchtwisseling (vooral bij tweede gewassen kan men moeilijk zaden en stekken bewaren door den langen tijd, die er tusschen het teelen van gelijke gewassen ligt) geen zaad meer heeft voor het gewas, dat men planten wil 2) staat uit den aard der zaak buiten de kwestie van productiedeeling. Men is daarbij koper en verkoper tegelijk van eenzelfde product en soms ten opzichte van eenzelfden persoon op verschillende tijdstippen.

Waar nu in den landbouw, arbeidsverdeeling en ruilverkeer verbonden in arbeidsverschuiving en productiedeeling, optreden, ontstaan goederen, die den landbouwer in moet koopen, en waarvoor hij later uit de uitkomsten van zijn bedrijf in eens of langzamerhand een equivalent vindt.

Het is echter niet alleen langs den weg van ar-

1) „Gegevens uit de verslagen der welvaartcommissie” (1905—1907) adatrechtbundel II pag. 121.

2) M. W. Va 95.

beidsverdeling, dat kapitaal (ook hier in zijn maatschappelijke beteekenis) als zoodanig gevormd wordt. Het kan ook zijn, dat een economisch goed op een zeker oogenblik een andere bestemming krijgt, dan waarvoor het vroeger gebruikt werd, en in zijn nieuwe bestemming een bepaalde kapitaalfunctie heeft.

Reeds langen tijd wordt in den Indonesischen landbouw vee als last- en trekdier gebruikt; het is in die functie o.a., dat het beteekenis heeft voor de verdere productie. Duurzaam zou een vermindering in maatschappelijk kapitaalbezit in een bepaalde afdeeling op Java bijv. plaats vinden, wanneer het algemeen werd, dat landbouwers, zooals in Madioen, buffels verkochten en runderen inkochten „om aan contanten te komen”. 1)

In deze paragraaf komt tot uitdrukking, dat kapitaal, als maatschappelijke factor in den Indonesischen landbouw van geringe beteekenis is. Hiermede is echter niet gezegd, dat de Indonesische landbouwer in zijn bedrijf en huishouding niet dikwijls behoefte aan kapitaal zou hebben. Dit onderwerp is hier echter nog niet volledig aan de orde.

§ 4. Geld en Credietverkeer.

We kunnen het ook in Indië waarnemen, dat verschillende vormen van credietverkeer reeds bestaan, vóórdat het geldverkeer zich ontwikkeld heeft. In

1) M. W. V. veeteelt afdelingsverslag Madioen Bijlage 7; er zijn echter talrijke oorzaken, die het verminderen der karkouwen en het vermeederen der runderstapel hebben teweeggebracht, en die allerminst op een vermindering van maatschappelijk kapitaal wijzen.

streken, waar het gebruikelijk is, dat men goederen van elkaar afvraagt en die dan ook krijgt, kan nauwelijks van crediet gesproken worden (Toradja's). Soms kan echter een bepaalde handel op crediet voorkomen, vóórdat het geldverkeer ingeburgerd is. „Men kent transacties op crediet (bij de Toradjas) in dezer voege, niet dat een wilsovereenstemming zonder meer reeds binden zou, maar dat 't verkochte (geruilde) terstond wordt overgedragen, daarentegen de koop of ruilsom (buffels, katoen) eerst later behoeft te worden voldaan” 1) In het midden van de vorige eeuw vinden we verder over de Lampongsche districten — waar het geld toentertijd zeer schaarsch was — vermeld, dat handelaars in hun schepen zeer lang moesten wachten op de producten; terwijl zij hun ruilproducten reeds afgeleverd hadden 2).

Wanneer het credietverkeer zich echter tot een zeker stadium ontwikkeld heeft, kan het niet lang uitblijven, of het geld wordt althans in één van zijn functies van beteekenis. Elke transactie, waarbij crediet te pas komt, eischt een waardemeter, behalve dàar, waar een gelijksoortig product teruggegeven wordt. Zonder dezen waardemeter heeft men den toestand, zooals die op Nias was: „het geleende, het afbetaalde, de rente jaar voor jaar genoemd, in verschillenden omvang en dus andere waarde, dat is de opsomming, die men bij de schuldvorming te hooren krijgt” 3). We zien dan ook bij het sluiten van het landverbond (öriverbond) op Nias, dat de relatieve waarde van goud, varkens en rijst onderling wordt vastgesteld. De waarde van de rijst zelfs onafhankelijk van het korter of langer verwijderd zijn van den oogsttijd.

1) „Het adatrecht van Ned.-Indië,” Mr. C. van VOLLENHOVEN pag. 366.

2) Tijdschrift van Ned.-Indië 1852 I pag. 337.

3) „Nias”, P. E. W. G. SCHRÖDER, pag. 341.

„Het kan duidelijk zijn” — zegt SCHRÖDER — „dat „in een maatschappij als de Niassche vóór de in- „voering van munt geen gemeenschap bestaanbaar „was, zonder dergelijke regeling. *Schuldregeling wordt „alleen mogelijk na de vaststelling van zulke be- „ginselen*” 1). Wanneer nu in dergelijke verhoudingen geld wordt ingevoerd, kan het onmiddellijk een rol van beteekenis vervullen.

Maar daarmee kan nog niet aangetoond worden, dat uit een ontwikkeld geldverkeer het geven van crediet als iets, dat vanzelfsprekend is, voortvloeit 2). Wel kunnen beiden soms op een gelijke oorzaak teruggevoerd worden. In een land toch, waar het ruilverkeer toeneemt, vooral wanneer dit geschiedt als gevolg van arbeidsverdeeling zal, zoowel het geld, als het credietverkeer zich sterk ontwikkelen.

HILDEBRANDS opvatting, dat het credietverkeer pas na het geldverkeer sterk toegenomen is, is in 't algemeen wel juist; men kan echter niet aantoonen, dat het eerste uit het tweede noodwendig voortvloeit. Wel moeten we aannemen, dat crediet verkeer op den duur niet mogelijk is zonder een vasten standaard als waardemeter, wil het niet tot maatschappelijke ontwrichting voeren.

Dit moge nader blijken uit enkele beschouwingen over den woeker in Indië.

1) „Nias”. SCHRÖDER pag. 334.

2) Ik heb hierbij uit den aard der zaak niet op het oog dien vorm van credietverkeer, welke dient om het geldverkeer te vereenvoudigen, zopals bij de onderlinge verrekening (giro) en bij het wisselverkeer (assignatie).

§ 5. Woeker.

Het vragen van rente voor een geleend goed is in verschillende Indonesische landschappen, ook zonder den invloed van buiten af, gewoonte. Het is dan gebruikelijk, dat men na een jaar het dubbele teruggeeft van hetgeen men geleend heeft, aldus o.a. onder Batakkers, Niassers en Dajakstammen 1). Men zegt dan, dat de schuld „gevouwen” wordt. Onder bloedverwanten gaf men als rente de helft van het geleende.

Misschien wijst de mededeeling van Dr. SNOUCK HURGRONJE 2) dat de Gajoers vroeger onderling leenden tegen 50 % 's jaars en later tegen 50 % per half jaar op een veranderd gevoelen, omtrent wat onder bloedverwantschap gerekend wordt of op een uitbreiding van den kring waarbinnen men leent 3)

Het moet in 't algemeen den Batakker en Niasser, in oorspronkelijke verhoudingen levend, niet moeilijk vallen deze schuld in te lossen. Het kost hem alleen eenigen arbeid, terwijl hij tijd genoeg heeft om dien te verrichten.

Met dezen arbeid is het mogelijk zijn akkers uit te breiden of grond voor zijn schuldeischer te bewerken of te ontginnen, waarmede hij zijn schuld kan aflossen. Op Nias is het gebruikelijk, dat de schuldenaar voor zijn schuldeischer een varken opfokt, waarbij het jonge dier dan soms nog ter zijner beschikking wordt gesteld. In

1) Verspreide Geschriften II Dr. G. A. WILKEN pag. 411 en 412.

2) SNOUCK HURGRONJE t. a. p. pag. 387.

3) Mindere Welvaartsverslagen deelen mee, dat in sommige streken van Java bij 't leenen van padi 100 pCt. gerekend wordt, wanneer zij voor zaaimateriaal en 50 pCt. wanneer zij voor mondvoorraad dient. In Cheribon deed (doet?) zich de eigenaardige tegenstelling voor, dat in lagere streken 100, in 't gebergte 50 het rentepercentage is. M. W. Va pag. 132.

het ergste geval komt de credietnemer, door de geregelde verdubbeling, die — wanneer hij niet aflost — met zijn schuld plaats vindt, in een schuldslavenverhouding. SCHRÖDER meent, dat de rekening op Nias hier zelfs op ingesteld is 1). Maar ook dan verschilt zijn maatschappelijke positie niet sterk van die van een vrijen landbouwer; tenzij er handel met de slaven gedreven wordt.

Geheel anders wordt de situatie daâr, waar de landbouwer om te produceeren de beschikking over economische goederen moet hebben (vnl. waar de grond een economisch goed wordt). Wanneer we uitgaan van het geval, dat een landbouwer zonder schuld in de bestaande omstandigheden met zijn gezin van zijn inkomsten net even kan leven, dan zal hij, wanneer hij in een schulverhouding komt, de rente in aflossing van zijn schuld niet kunnen betalen zonder inkrimping van zijn onder zijn maatschappelijke omstandigheden als noodzakelijk gevoelde uitgaven; tenzij hij zich meer inkomsten weet te verschaffen uit eigen landbouw of daarbuiten.

Van inkrimping van uitgaven kan bij een Indonesischen landbouwer met zijn toch reeds zeer klein budget weinig komen, waarbij nog komt, dat hij geen meester is in het verdeelen van zijn inkomsten over de noodzakelijke en minder noodzakelijke uitgaven. Het feit, dat hij allereerst akkerbouwer is, maakt hem dit ook niet gemakkelijker. De boer, die melkvee houdt, of de handwerker krijgt zijn inkomen regelmatiger over het jaar verspreid binnen, terwijl de akkerbouwer zelf moet beslissen over de tijden van verkoop van zijn oogst. Aan den anderen kant hebben de meeste landbouwers in Ned.-Indië contant geld slechts op sommige tijden nodig (voor feesten, landrente, zaadinkoop etc.). Dit schijnt een

1) SCHRÖDER t. a. p. pag. 335.

voordeel te zijn, maar in werkelijkheid leert hij daardoor niet met geld om te gaan. 1) In 't algemeen kan de Indonesiër dit beter met zijn rijstvoorraad, waar hij elken dag van neemt, vooral wanneer hij voelt er op aangewezen te zijn.

De opvoering van zijn landbouwproductie, een tweede middel om uit zijn schuldverhouding te geraken, valt den landbouwer niet minder moeilijk. De mogelijkheid hiertoe wordt hem al direct ontnomen — stel dat hij de kracht had om het te probeeren — wanneer hij zijn grond verpand heeft. 2) De Indonesische wijze van verpanding toch brengt mede, dat de schuldever de rente trekt uit de inkomsten, die door middel van het verpande goed verkregen kunnen worden. Oeconomisch gesproken is de landbouwer hierbij zijn vermogen (als grondbezitter) reeds kwijt. Wij hebben dan te doen met dien vorm van woeker 3) welke VON KOMORZIJSKI als volgt definieert „als wucherische Ausbeutung des Creditnehmers erscheint es, wenn der Creditgeber bewusst und absichtlich vermittelst des Creditentgeltes Vermögen des Creditnehmers an sich zieht“ 4).

1) V. V. C. 1913 pag. 12.

2) Adatrechtbundel II pag. 69 „Geldleeningen worden door landbouwers nu eens onder verband van den grond; dan weer onder verband van den oogst gesloten, en wel meermalen zoo, dat hij in de eerstvolgende twee of drie jaren, soms langer; nagenoeg geheel aan den schuldeischer vervalt en daarvan den schuldenaar zoo goed als niets aankomt.“

3) Niet elke verpanding is woeker te noemen. Het woord is trouwens moeilijk te gebruiken, wanneer het toestanden geldt, die onder de bevolking zelf niet als verkeerd gevoeld worden en die inhaerent zijn aan bepaalde overgangen in de maatschappelijke ontwikkeling.

Zie over „woeker“ in de inlandsche maatschappij De Taak 29—3—1919 D. M. G. KOCH.

4) „Die Nationalökonomische Lehre vom Credit“ pag. 297 Dr. J. von KOMORZIJSKI.

Het is de gewoonte, dat de geldschieder, den geldnemer den verpanden grond in deelbouw laat bewerken. Dit kan tengevolge hebben, dat de credietnemer nog meer van den credietgever afhankelijk wordt; waarbij opgemerkt moet worden dat een geldschieder gewoonlijk een slecht landheer is.

Daarbij komt nog dat de Indonesiër bij het verpanden dikwijls de opvatting heeft, dat men na het verpanden zijn schuld niet meer behoeft af te betalen. Dit, met het verschijnsel dat hij nog wel eens persoonlijke diensten voor den credietgever verricht, wijst misschien terug op een vroegeren vorm van schuldsavernij. 2)

Voor de bestrijding van deze verschijnselen brengt Dr. BOEKE het plan van een algemeene sociale wetgeving naar voren. Naast de woekerwet, wier bestaan belangrijk geacht wordt, meent BOEKE, dat er plaats is — hierbij sluit hij zich aan bij ideëen, door CARPENTIER ALTING 3) reeds te berde gebracht — voor een soort sociale wetgeving „beoogend verbod of beperking van „bepaalde vormen van uitbuiting, die algemeen als maat- „maatschappelijk euvel worden aangemerkt (bijv. voor- „schofverstrekking tegen in pandgeving voor onbepaalden „tijd van gronden of klapperboomen) dan wel beoogende „tempering van bepaalde oorzaken van bovenmatige „credietbehoefte”. 3)

Een derde wijze, waarop de credietnemer uit zijn schuldverhouding zou kunnen geraken, is de verhooging van de prijzen der landbouwvoortbrengselen.

1) V. V. C. 1910 pag. 12.

2) V. V. C. 1913 pag. 13, CARPENTIER ALTING vond in het Indisch Genootschap ook gewenscht „beteugeling en zelfs administratieve bestraffing van „geldverspilling en roekeloos aangaan van schulden bij ambtenaren.

3) „De Indische woekerwet“ Dr. J. H. BOEKE, Kol. Studiën II 1916, 1917 pag. 82.

Het crediet — in casu het voorschot — wordt echter door den credietgever in vele gevallen juist gegeven met het doel zich op deze wijze het uitsluitend recht van inkoop van het voortgebrachte goed — tot een vooraf bepaalden prijs — te verzekeren. De credietgever forceert zoo een groote winstmarge bij den in- en verkoop van het product. Het verspreiden van marktberichten, zooals de afdelingsbank Toeloengagoeng dit doet, kan als effect hebben, dat de landbouwers zien, welk een groote verliezen zij op deze wijze lijden.

Er valt dus te constateeren, dat de credietnemer, in deze gevallen in hooge mate in zijn economisch bestaan van zijn geldschietter afhankelijk is. Wij willen in dit verband kort wijzen op die verhoudingen in het ruilverkeer die het den verstandelijk en economisch sterkeren gemakkelijk maken zich ten koste van de zwakkeren te verrijken.

Wij gaan hierbij van het gegeven uit, dat de Indonesiër over 't algemeen zich de afmetingen van dingen en de grootte van de waarden van goederen onzuiver voorstelt 1) en weinig tot rekenen komt. Bij den opkoop bijv. van goederen, die in groote hoeveelheid geleverd en per stuk betaald worden, zooals bij kapokkolven, weet de opkoper den koper, verkeerd voor te tellen 2). Waar de credietgever padi uitleent, levert hij die in kleine bossen en eischt grootere terug. Daarbij komt, dat men ook bij het gebruik van objectief vastgelegde maten en gewichten weet te knoeien 3). Een mededeeling uit Palembang zegt „vrij veel nadeel wordt aan de bevolking

1) Bijv. „De Bare'e sprekende Toradja's van Midden Celebes N. ADRIANI en Alb. C. KRUIJT dl. I pag. 103.

2) „O-Indische cultures“, III „Vezelstoffen“ Dr. J. DEKKER pag. 462.

3) M. W. V. Va pag. 155.

„berokkend door het ingeslopen misbruik van overwicht „geven, dat in sommige streken tot 25 pCt. schijnt te „bedragen. Zekerheid hieromtrent is echter heel moeilijk „te verkrijgen door de hopelooze verwarring, welke in „het binnenland van Palembang in maten en gewichten „heerscht. Werkelijk gewogen wordt er zelden en alles „gaaf per inhoudsmaat, waarvoor verschillende manden „met of zonder kop er op gebruikt worden, welke een „bepaald gewicht vertegenwoordigen, welk gewicht bij „een artikel als katoen nog al aan schommelingen „onderhevig zal zijn” 1).

Daartegenover wordt van de zijde van den credietnemer-verkoper, die geen belang meer heeft bij de prijzen, wanneer deze bij het voorschotnemen vastgelegd zijn, terwille van de hoeveelheid van het product aan de hoedanigheid te kort gedaan. Producten zooals bijv. tabak worden met water en zand gemengd, andere zooals klappers plukt men onrijp.

Het is een van de belangrijkste vragen voor den Indonesischen landbouw, of de regeering de taak heeft — te beginnen met bepaalde goederen en in bepaalde stréken — de handel in landbouwproducten op openbare markten te conceteeren en een keur voor de producten in te stellen.

Een tweede oorzaak, die een verwording van het ruilverkeer kan teweeg brengen, is het bestaan van een slecht ruilmiddel. Bij een zich ontwikkelend verkeer heeft men een zuivere maatstaf voor de waarde-bepaling noodig en deugen de oude middelen niet meer. Het is moeilijker met geld dan met padi oneerlijk te zijn, zegt een verslag van het volkscredietwezen 2).

1) „De Katoencultuur in de residentie Palembang“, Dr. H. P. KLIYPER, Teysmannia 17 pag. 395.

2) V. I. C. 1910 pag. 16.

Voor een goed muntstelsel heeft het gouvernement pas na 1854 getracht te zorgen, hetgeen buitengewoon moeilijk bleek in een conservatieve maatschappij als de inlandsche, waar oude en slechte munten lang bleven circuleeren. De bevolking van meer achterafgelegen streken lijdt dan wel verlies door den teruggang in waarde van deze munten 1), terwijl de handel bij teruggang van de waarde van munten gewoonlijk weet te profiteeren ten koste van den landbouw (veekoopers in Kedoe) 2).

Daarbij komt, dat door de ligging van Indië steeds veel vreemde munten circuleeren, vooral in Noord-Sumatra. Over het gebied boven Pakan Bahroe (Oost-kust van Sumatra) schreef Mr. VISSERING in 1906. „Wij troffen hier een toestand aan ongeveer als in „de Wester-afdeeling van Borneo en ook hier hebben „dan ook de meer ontwikkelde Chineesche en Maleische kooplieden niet verzuimd misbruik te maken „van de mindere kennis van den kleinen man, om „door verwisseling van munten tegen elkaar en door „voortdurende berekening van een of ander agio of „disagio een woekerwinst te maken” 3).

Het agio werd ook wel als euphemisme voor gewoon rentebeding gebruikt om aan het geweten

1) Het Gajoland en zijn bewoners, Dr. C. SNOUCK HURGRONJE 1913 pag. 381.

2) M. W. V. III veeteelt, Kedoe pag. 21.

3) „Muntwezen en circulatiebanken in Ned.-Indië Mr. G. VISSERING pag. 163 en 164. Dit is nu alles veranderd. De Compagnie wist ook, hoe met munten winsten te behalen. Van de peperhandel schrijft ESCHELS-KROON „jetzt nehmen die Verkäufer schon Leinwand und Salz dabey, durch welche Einrichtung die Cy seit einige Jahren viele Tonnen Gold gewonnen, denn durch die Bezahlung mit aarem Gelde gewonnen Sie nur darauf 25 pCt. auf die Münze „Beschreibung der Insel Sumatra“ A. ESCHELS-KROON 1871 pag. 56.

van den geloovigen Moslim, die geen rente wilde nemen, tegemoet te komen 1).

Waar wij nu de wijze, waarop de zakelijke verhouding van geldnemer tot geldschieter tot stand komt en de omstandigheden, waaronder de woeker gemakkelijk groeit naar voren hebben gebracht, is onze slotvraag van dit hoofdstuk: Wat kan een tegen billijke rente en onder gunstige voorwaarden verkrijgbaar crediet voor invloed hebben, wanneer het als bestrijdingsmiddel van den woeker wordt ingezet?

Van de veronderstelling uitgaande, dat de handelingen op economisch gebied uitsluitend beheerscht worden door het economisch motief en dat de productenhandel in een land normaal plaats vindt, komt men met behulp van een abstracte redeneering, tot de conclusie, dat zoowel de woeker in 't ruilverkeer als de woeker bij de credietverleening afdoend bestreden kunnen worden door een goeden credietverleening. De persoon toch, die in de omstandigheden verkeert dat hij door nood gedwongen wordt een bepaalde ruil te doen, kan deze transactie uitstellen tot een voor hem gunstiger tijdstip, wanneer hij crediet heeft. Crediet kan hem ook helpen om zich uit een woekerverhouding los te maken. LEXIS drukt dit als volgt uit, „Die Erfolgreiche Bekämpfung „des Kreditwuchers würde auch unmittelbar die Zurück „drängung anderer Wucherformen bewirken, die alle „ihre Hauptquelle in den Kreditnot haben 2).

Het is wel duidelijk, dat LEXIS' uitspraak voor weinig landen (men denke slechts aan de vele

1) „De atjehers“ Dr. C. SNOUCK HURGRONJE pag. 318. De invloed van den Islam op het credietverkeer: 1e op de voorstelling over de crediethandeling (leenen is huren), 2e op dit verkeer zelf, kan hier niet grondig behandeld worden.

2) Handwörterbuch der Staatswissenschaften, Wucher.

processen in Duitschland onder woekerende kettling-handelaren) en zeker niet voor de Indische archipel geldt.

Een gewone credietverstrekking is niet in staat den zwakken credietnemer, die aan alle kanten bloot staat aan pogingen van woekeraars om hem in hunne strikken te vangen, tegen uitbuijing te beschermen. Zij heeft soms tot gevolg, dat de woekeraar, die op een zeker oogenblik niets of weinig meer uit zijn slachtoffer weet te trekken en die door de bepalingen van de woekerwet niet in staat is de bezittingen van dezen laatsten te doen executeeren, over het doode punt in zijn verhouding tot den credietnemer wordt heengeholpen en door den oogenblikkelijke verbeterden toestand van dezen weer in staat is een aanval op de grootere inkomsten te doen.

Het is te begrijpen, dat enkele afdeelingsbanken er toe zijn overgegaan, om op systematische wijze, door credietverleening en met behulp van de bepalingen van de woekerwet, agressief op te treden ten einde de verhouding van de landbouwers tot enkele credietgevers te verbeteren 1). Waar echter de elementen, die den woeker bevorderen zeer sterk in de psychische gesteldheid van de landbouwers besloten liggen, is het niet te verwachten, dat op deze wijze een duurzame verbetering van buiten af ingedragen kan worden.

Een enkel middel, zooals credietverleenen is, evenmin als een combinatie van middelen, zooals verbetering van maten en gewichten, concentratie van den handel onder toezicht, een ordelijk muntstelsel, woekerwet, verbod van inpandgeving van gronden en klapperboomen voor onbepaalde tijd, verspreiding van marktberichten, zijn niet in staat den woeker afdoend te bestrijden, tenzij de betrokkene zelf aan dezen strijd deelneemt.

1) V. V. C. 1916 pag. 4, B. C. K., 6de jaargang, pag. 65 en 66.

HOOFDSTUK II.

De credietstrekking van het volkscredietwezen voor doeleinden, welke niet rechtstreeks met de voortbrenging in den landbouw in verband staan.

Het is te begrijpen, dat bij de gewijzigde opvattingen, die min of meer algemeen onder bestuursambtenaren en andere Europeanen in Indië gingen leven, over de taak van het bestuur ten opzichte van het maatschappelijk leven van den Indonesiër, onder de gewichtigste middelen, die aan de hand werden gedaan om de bevolking tot een nieuw leven op te wekken, een georganiseerd credietwezen werd genoemd.

Men had toch in Europa het werk van het coöperatief crediet leeren waardeeren en meende, dat ook Indië van deze instellingen een gunstigen invloed zou kunnen uitgaan. Van enkelen van de voormannen, die over het credietwezen uitvoerige werken schreven, zooals VAN HEUTSZ 1) of die, aan de verwerkelijking van de gedachte bijdroegen, zooals

1) Inlandsche landbouwcredietwezen, VAN HEUTSZ.

DE WOLFF VAN WESTERODE 1), is het bekend hoe nauwlettend zij de resultaten van het credietwezen in Europa hadden gevolgd.

Bij VAN HEUTSZ ging dit naarstig bestudeeren van wat de praktijk van het landbouwcrediet in Europa bood zóóver, dat hij voor Indië een stelsel ontwierp, waarvan VAN VLEUTEN zeide, dat het een „mixtum compositum” was, omdat het een combinatie wilde zijn „van spaarkassen, tevens deposito en landbouwbanken, gewijzigd systeem Raiffeisen, centrale gewestelijke credietverenigingen, type Zwitsersch „verband”, begiftigd met bijzondere rechten à l’instar der Italiaansche wet”.

Bij degenen, die tot een praktisch uitvoeren van de credietverstrekking moesten medewerken, kon een dergelijke constructie geen ingang vinden, al werd ook soms door hen ten opzichte van bepaalde vragen een standpunt ingenomen, dat later bleek onvoldoende rekening te hebben gehouden met de gegevens der werkelijkheid (de opvattingen bijv. van DE WOLFF over coöperatie in Indië).

Het beeld, dat de inlandsche maatschappij op Java bood, was, zooals reeds eenigermate naar voren werd gebracht, in den loop der 19de eeuw slechts weinig veranderd. Het kenmerkende verschil was voornamelijk dit, dat de bevolking meer dan vroeger moest omgaan, met de voorraden en productiemiddelen die zij had; omdat het steeds moeilijker werd om in geval van verlies van ’t bezit, zich in den inheemschen landbouw een bestaan te verschaffen.

Overigens was de Javaan, die in het begin van de vorige eeuw arm was, arm gebleven en door het voortdurend trekken en schudden aan zijn persoon, minder dan ooit in staat zich zelfstandig uit de bestaande verhoudingen uit te werken.

Hiermede waren de voorwaarden om onder een bevolking

1) Zie Tijdschr. v. Nijverheid en landb. in Ned.-Indië. Deel IV 1898 afl. 1 en 2. Een credietinstelling door inlanders, W. P. D. DE WOLFF VAN WESTERODE.

nieuwe economische banen te propageeren uiterst ongunstig en daarom was het wel wat voorbarig dat door Mr. C. Th. VAN DEVENTER uit de gegevens over den economischen toestand van de inlandsche bevolking op Java en Madoera de conclusie getrokken werd, dat „met de toenemende verarming van den Inlander, in 't bijzonder van den inlandschen landbouwer, alom op Java en Madoera, zijn behoefte aan crediet gestegen was” 1). Alleen een volk toch, dat in die verarming (stel, dat de Javaan armer was geworden, wat niet bewezen is) naar meerdere welvaart streeft en hiervoor nieuwe productiewegen wenscht in te slaan, heeft crediet noodig. Dit was op Java nauwelijks het geval. Van een arm volk kan als zoodanig slechts gezegd worden, dat het soms hulp (relief) noodig heeft.

Van het Javaansche volk, dat moest leeren met zijn goederen spaarzamer om te gaan nu deze goederen een grootere waarde vertegenwoordigden en dat onder woeker gebukt ging, kon echter wel verwacht worden, dat het op den duur prijs zou stellen op georganiseerd credietwezen, wanneer dit in staat bleek, de tijden van gebrek, die elk jaar in den landbouw voorkwam te verkorten en een einde te maken, aan de schulden woekerverhoudingen, waarin de bevolking verstikt was. Het is echter zeer waarschijnlijk, dat de behoefte hieraan in het midden van de 19e eeuw bijna even groot was (zie de opstellen van Dr. BOSCH in het Tijdschr. v. Ned.-Indië omstreeks 1850).

Het credietwezen, dat moest zoeken naar de geringe uitingen, die naar credietbehoefte heen wezen, kon in de aanvangsjaren, niet veel anders doen, dan de landbouwers in de bekende cyclus van hun voortbrenging, op eenvoudige wijze helpen door hen voorschot te verleen in perioden van schaarschte, waarna zij het voorschot na den oogst moesten teruggeven. Het eenvoudigst was deze hulp te brengen door middel van

1) „Overzicht van den Econ. toestand der Inl. bevolking op J. en M.” Mr. C. TH. VAN DEVENTER pag. 228.

padicredieten, omdat de Javaan toch voor alles rijstbouwer is. Het doet er voor het beginsel van deze wijze van credietverstreking niet toe, of men het systeem van de Poerwokertosche bank volgde, waarbij de voorraden in de loemboengs uit een gedeelte van de djakatbelasting werden gevonden 1) of dat met het stelsel van MESMAN invoerde, zooals in Cheribon, waarbij de bevolking het voorraadkapitaal apart, ongeveer naar evenredigheid van de grootte van haar grondbezit moest op brengen 2).

De functie van dit crediet is daarbij dezelfde, namelijk deze, dat er een zekere orde in huishouding en „bedrijf” van den landbouw wordt gebracht, zoodat de verdeeling van zijn oogst-inkomsten over zijn verschillende uitgaven zuiverder geschiedt. Zeer typisch blijkt dit bijv. uit een maatregel in Cheribon, waarbij de loemboeng vijf maal per jaar de padi uitleent, één maal voor de behoefte aan bibit, twee maal voor het bekostigen der veldarbeid en twee maal voor het levensonderhoud in den schralen tijd 3). Deze ordening over grootere gebieden ingevoerd, draagt echter een te uniform karakter, dan dat verschillende menschengroepen hierdoor duurzaam op de beste wijze geholpen werden.

Een eenigszins ander doel met de loemboengs had men in streken, waar men de bevolking er toe trachtte te brengen, padi direct na den oogst in schuren op te slaan, om deze later in den duren tijd te verkoopen. Op deze wijze wilde men het de bevolking makkelijk maken om met de padi, die duurder was geworden, de landrente op te brengen of de bewerkingskosten der sawahs te betalen. Men sprak dan ook

1) VAN DEVENTER, t. a. p. pag. 239.

2) De „loemboeng-desa” in de residentie Chenbon, J. W. MESMAN, T. B. B. 1902.

3) De „loemboeng-desa” in de residentie Chenbon, G. F. K. VAN HULS, T. B. B. 1904.

van landrente loemboengs 1). De bevolking maakte op deze wijze van 30—60 % winst met haar padi. De opbrengsten werden ook wel voor andere doeleinden dan voor de landrente gebruikt. De poging om met het opslaan van padi winsten te behalen, slaagt minder, wanneer de prijzen genivelleerd worden, doordat men bijv. algemeen opslaat, of rijst van buiten invoert.

Deze bedrijfsordering door middel van de loemboengs was in het midden van de 19de eeuw, toen de rijst reeds volksvoedsel werd, even goed van pas gekomen als in het einde van deze eeuw.

De opkomst van het inlandsch credietwezen kwam echter voor een belangrijk deel *niet* voort uit de behoeften, die ontstaan waren door diepe verandering in de inlandsche maatschappij, maar sproot voort uit een veranderde opvatting over den toestand van die maatschappij en uit het besef, dat tot de verbetering daarvan een positieve actie moest bijdragen. Het was dus wel geheel anders, dan bij het optreden van RAIFFEISEN, die de maatschappij geheel rijp voor zijn plannen vond.

„Voor een belangrijk deel” — zeide ik — niet geheel, omdat ook in het Javaansch landbouwbedrijf zich wijzigingen voltrokken, die de behoefte aan crediet grooter maakten. Wij willen hier voorloopig niet op ingaan, maar alleen wijzen op het feit, dat in verschillende streken, gelden voor het bedrijf door de afdelingsbanken verstrekt werden, zooals in Soemadanga voor grondontginning en -bewerking, in Temanggoeng voor grondbewerking en padicultuur, in Tasikmelaja voor grondbewerking en grondverbetering, in Probolinggo en Banjoewangi voor aankoop van vee; in Djombang vroeg men er zelfs om.

1) „Nogmaals de loemboeng-desa in de afdeling Grobongan,” P. W. DE JONQUIÈRE, T. B. B. 1905.

„Nota over de proeven met spaarpadiloemboengs voor de afbetaling der landrente in de afdeling Lamongan” T. B. B. 1906, C. F. DE HAAN.

In andere gevallen deed men groote moeite, om bij de bevolking het gebruik van goederen van blijvend nut ingang te doen vinden. De hulpbanken van Perwokerto en Poerbolinggo verstrekten zoo dakijzer tegen afbetaling; Toeloeng agoeng, Djombang en Blitar Hindostanploegen; in Wonosoba voerde men in 1909 op deze wijze nog kalimeststoffen in. Deze wijze van handelen, waarbij alle goede raad van een kant moest komen en waarbij men om maar iets te noemen, allermint zeker was van de waarde van die goederen voor den landbouw (Hindostanploegen op tegals, kalimeststof in een land als Java) werpen een eigenaardig licht op wat de toenemende crediet-behoefte van den landbouwer genoemd wordt.

Het was voor de afdeelingbanken buitengewoon moeilijk, om aansluiting te vinden aan den Indonesischen landbouw. Een van de belangrijkste wegen hiertoe was de hulp bij het inlossen van verpande gronden en boomen verleend. „Naar gelang dieper wordt doorgedrongen in het credietvraagstuk blijkt het, van welken omvang het Inlandsch pandrecht op onroerende goederen is, zoowel op Java, als op Sumatra en Bali” 1). Waar de onderlinge verhouding van crediet en grondverpanding zoo belangrijk is en waar het verschijnsel zich voordoet, dat de houding van het credietwezen tegenover de inlossing van deze verpande onroerende goederen, niet altijd gelijk is gebleven, is het noodig dat hier wat dieper op dit vraagstuk ingegaan wordt.

Dat het instellen van de afdeelingbanken in nauw verband heeft gestaan met de behoefte aan krachtiger instellingen dan de loemboengs, om de bevolking uit zijn schuldverhoudingen, bij het verhuren en verpanden van sawahs, te helpen geraken, wordt door BESSELING naar voren gebracht 2). De beteekenis van de afbetaling van deze schulden werd ook

1) V. V. C. 1913, pag. 13.

2) Het Nederlandsch-Indisch volkscredietwezen, O. P. BESSELING, pag. 32. Serie III No. 6 en 7 van de uitgave „Onze Koloniën.”

door de afdeelingbank Poerbolinggo uitdrukkelijk genoemd. Wij vinden hier vermeld, dat in de streken, waar de bank werkte, de credietverstrekking voor den terugkoop van vroeger, met recht van wederinkoop, afgestane, erfelijk individueel bezeten gronden, „van grooter belang werd geacht” dan de verstrekking van eigenlijk landbouwbedrijfscrediet” (voor grondbewerking, aankoop van vee, etc.); omdat de aandeele in het communaal bezit (dat hier overwegend heerschte) klein waren en de onderlinge hulp noch krachtig leefde. De verstrekking van dit soort crediet bleef — dit hier terloops — in deze afdeeling tot 1920 toe zeer gering 1).

Over de afbetalingen voor verpande klapperboomen 2) en verpande sawahs vinden wij in het systematisch overzicht zeer veel mededeelingen; aldus aangaande Soemedang, Tasikmalaja, Probolinggo, Banjoewangi, Blitar en het reeds genoemde Poerbolinggo 3). Over de oorzaken, die tot deze verpandingen voerden, is uit de mededeelingen daaromtrent wel een voorstelling te vormen.

In het rapport van DE WOLFF VAN WESTERODE, betreffende het landbouwcrediet-onderzoek in de Preangerregentschappen wordt er op gewezen, dat de landbouwer dikwijls leenen moet door de behoefte aan levensonderhoud in de laatste maanden vòòr den oogst (dit was stellig reeds veel vroeger het geval), het bouwen, vernieuwen en herstellen van woning en rijtschuur, voldoening aan den fiscus, opschik, feesten (slametans en samboengans) en kwijting van oude schulden. „Van de jaren 1873—1901 werden in de 1381 van de 9251 gevallen van grondverpanding”, de schuldoorzaken in de registers vermeld; het geven van feesten en hef kwijten van oude schulden

1) S. O. L. I., pag. 94.

2) Reeds in 1899 werd door de afdeelingbank Poerwokero voor het aankopen van klapperboomen crediet verleend tegen afbetaling in termijnen, 3e jaarverslag van de Bank, T. B. B. 1900.

3) S. O. L. I., pag. 55, 64, 87, 92 en 120.

vormen daarvan ongeveer de helft", 1) terwijl over Lamongan wordt vermeld, dat de schuldoorzaken „gelijk elders" waren „kwijting van oude schulden, het inlossen van pandgoederen, aankoop of herstel van huizen en huisraad" 2).

In Probolinggo 3) werd veel verpand door het geven van slametans en sedekahs. De oorzaak ligt hier in een verbroken evenwicht in den Indonesischen landbouw, waarvan een der typeerende kenmerken is, dat het traditioneele verbruik aan goederen om te voldoen aan sommige economische en vooral sociale behoeften, niet meer mogelijk was. De redenen hiervan werden in § 1 van het vorige hoofdstuk nader ontwikkeld. Daarnaast had de uitbreiding der behoeften (voldoening fiscus) invloed op de schuldvorming. De credietverstrekking van het „Inlandsche credietwezen" kwam dus voor een belangrijk deel neer op *crediet voor ordening van huishouden en bedrijf, verkoopen op tijd van goederen*, die de algemeene welvaart zouden moeten opvoeren, en *crediet voor afbetaling van schuld*.

Deze eerste ontwikkeling is dus volkomen in overeenstemming met de opmerking van DE WOLFF VAN WESTERODE: „Op Java zal landbouwcrediet meestal synoniem dienen te „zijn met credietverschaffing aan den landbouwer; voor al zijn „behoefte moet hij zoo mogelijk terecht kunnen bij een „humanitaire instelling teneinde woekeraars van allerlei naam „te bestrijden en opgevoed te worden tot meerdere zelfstandigheid in zijn finantieel beheer. Dit beginsel voor oogen houdende, „kan eerst een juist beeld worden bekomen van de crediet- „behoefte, wanneer men bekend is met alle bezittingen, schulden „en behoeften van den landbouwer tot den volgende oogst" 4).

Bij deze opvatting van DE WOLFF VAN WESTERODE sluit

1) Adatrechtbundel II pag. 72 en 66.

2) S. O. L. I., pag. 85.

3) T. B. B. 1904, pag. 247, 1ste vervolg van het S. O. L. I., pag. 57.

4) 1e Vervolg van het S. O. L. I., pag. 89.

zich aan die van den toenmaligen minister van Koloniën, die in een memorie van antwoord betoogde, „dat de dienst van „het volkscredietwezen onder het Departement van B. B. „moest ressorteeren, omdat het landbouwcrediet veel meer „strekt tot opbeuring van het individu dan tot bevordering „van den landbouw.”

De ontwikkeling die het „inlandsch” (later „volks”) credietwezen — na 1906 — neemt, is niet meer zuiver in overeenstemming met de eerst gevolgde lijn.

De aflossing van schulden door credietverstrekking bedroeg in de jaren 1906—1908 een niet hoog, later een steeds geringer percentage van de geheele som, die aan de leeners verstrekt werd. Het percentage toch voor de aflossing van schulden (voor verpande grond, klapperboomen en beleende goederen) was over de jaren 1) 1906, 1907, 1908, 1909, resp. 14 0/0, 15 0/0, 13 0/0, 11 0/0, en in de jaren 1913—1920 ongeveer 6 0/0 gemiddeld.

Terwijl — absoluut genomen — de cijfers voor deze wijze van credietverleening toenemen, komt het meeste er van voor rekening van de aflossing der verpande klapperboomen (van 1908 tot 1919 14 maal zoo groot), waarop volgden, die voor inlossing van beleende goederen en aflossing van gewone schuld (van 1908 tot 1919 8 maal zoo groot); het minst zijn die voor aflossing van verpande gronden (van 1908 tot 1919 4 maal zoo groot).

Als voorbeeld, hoe de beteekenis van deze schuldaflossing verschuift, geef ik hier eenige cijfers van de Probolinggosche Bank weer, die de grootte van het bedrag in guldens voor de verschillende doeleinden aangeven:

1) Deze cijfers wijzigen zich zeer weinig, wanneer men de percentages in de jaren bijv. na 1909, alleen neemt van die banken, die er toen reeds waren. Voor 1920 blijft het percentage dan 6 0/0 (in plaats van 5,6, 5,7).

	1902/1903 1)	1907/1908	1910/1911	Verslag 1920	
1	Bewerking van sawahs enz.	—	560	130	42820
2	Aankoop vee, trekdieren, voertuigen.	645	41910	37685	148461
3	Handel	—	6367	8054	21185
4	Inlossing van in pand gegeven gronden enz.	4330	4680	4552	—
5	inlossing van verpande klapperboomen	—	—	—	—
6	Inlossing beleende goe- deren, aflossing schul- den	{ 3270 9118	1840	1498	1290
7	Aankoop huizen, repa- ratie	6545	11732	22322	31525
8	Voor slametans enz. . . .	1702	—	580	3952

Uit deze tabel blijkt duidelijk, hoe het karakter van de Bank in dit opzicht volkomen veranderd is. Opgemerkt moet daarbij echter worden, dat het bedrag voor aflossing van schulden groot f9118 wel in betrekking zal staan tot de credietverstrekking voor inlandsche ambtenaren, al wordt ook deze bank reeds bij zijn oprichting aangeduid als een, die er in de eerste plaats ten behoeve van den inlandschen landbouw is. De verschillen blijven echter in alle gevallen teekenend genoeg.

Met deze relatieve vermindering van de credietverstrekking voor de algemeene aflossing van schulden stemt de algemeene leiding van het volkscredietwezen in. CARPENTIER ALTING, die in verband met het oprichten van nieuwe afdelingsbanken een schema voor het reglement, dat het uitleenen voor de verschillende banken moet regelen, ontwierp, zegt onder § 6: „voor improductieve doeleinden” o.a. aflossing schulden, „moet „crediet zoo zeldzaam mogelijk worden gegeven en steeds „betaald worden in maandelijksche paymenten” 2).

In 1910 had men in verband met de inlossing van verpande

1) Eerste jaarverslag der Probolinggosche Bank T. B. B. 1903.

2) Volkscrediet in de residentie Timor voor een voorloopige inrichting van het volkscredietwezen aldaar T. B. B. 1916 pag. 209 (het schema in dit artikel gegeven, is bedoeld voor geheel Indië).

gronden reeds gezegd „meer en meer blijkt, dat bij het ver- „strekken van leeningen voor de inlossing van verpande „gronden voorzichtigheid moet worden betracht, niet altijd is „de oorspronkelijke bezitter bekwaam genoeg om gronden „naar behooren te bewerken” 1).

Degenen, die hun grond verpand hadden, bleken gewoonlijk niet de beste landbouwers te zijn en de banken hadden een te gering contact met den landbouw, om precies op de hoogte te zijn van de plaatselijke verhoudingen; zoo konden zij te weinig invloed uitoefenen op den gang van het bedrijf, nadat zij geholpen hadden. Men had ook het goede voorbeeld van de afdeelingbank te Karanganyar niet gevolgd, die loemboengs in staat stelde, landbouwers te helpen, wanneer hun grond verpand was 2). De loemboeng nam daarna de plaats in van den vroegeren pandhouder, totdat de betrokken landbouwer zijn schuld voldaan had. Men kon op deze echt Indonesische wijze, invloed uitoefenen op den inlandschen landbouw, terwijl de betrokkene dit zelf niet als vreemd zou gevoelen. Het verschil met den vroegeren pandhouder was alleen dit, dat deze de landbouwers zoolang mogelijk in zijn macht wilde houden, terwijl de vertegenwoordigers van de bank alleen toezicht zouden uitoefenen om hem uit zijn schuldverhouding te bevrijden en intusschen misschien tevens zouden helpen in het verbeteren van zijn landbouw. De praktische doorvoering hiervan stuit — jammer genoeg — direct af op het groote aantal landbouwkundig ontwikkelde ambtenaren, — die liefst zelf Indonesiers moesten zijn — die hiervoor noodig zijn. De verbinding van landbouwvoorlichtingsdienst en volkscredietwezen zou dan veel nauwer moeten zijn, waarbij misschien het volkscredietwezen weer een te sterk ambtelijk karakter zou verkrijgen.

In elk geval zou men een dergelijke transactie, waarbij de

1) V. V. C. 1910, pag. 12.

2) Uittreksel uit eene nota van den inspecteur van het inlandsch kredietwezen over de werking van de afdeelingbanken T. B. B. — 40 — pag. 185 en 186.

bank bijv. door middel van dessabankje of loemboeng, in de plaats van den pandhouder treedt en als zoodanig bijv. door uitgifte in deelbouw, invloed uitoefent op de werkzaamheden van den landbouwer (zie hierna) kunnen beperken tot de enkele gevallen, dat men crediet verstrekt voor inlossing van verpande gronden of inhuur en aankoop van gronden, terwijl men weet, dat de landbouwer hiermede een voor zijn verhoudingen zware schuld op zich had genomen.

Zoals de toestand nu is, heeft het volkscredietwezen een geringen onmiddellijken invloed op den gang van zaken in huishouding 1) en bedrijf van den landbouwer. Daar waar de bank wel in nauwer aanraking met den landbouwer komt, vindt dit zijn oorzaak in de eischen, die de bank voor de verzekering van de terugbetaling der verstrekte gelden, aan den landbouwer stellen moet. In 't bijzonder geschiedt dit bij het bezwaren van den grond met een credietverband (geregeld in Wetboek van Strafrecht voor Nederlandsch-Indië artikel 385 en 404). De credietnemer, op wiens gronden een credietverband door de bank gevestigd is, kan met deze gronden geen transactie's, zooals verkoopen, verpanden enz. aangaan, zonder dat de bank er in gekend is. Men heeft wel de opmerking gemaakt, dat het zakelijk verbonden zijn van den grond aan de bank een middel tegen verdere verpanding zou zijn 2). De beteekenis hiervan is echter uiterst gering, omdat in het credietverband geen enkel opvoedend element ligt, en de betrokkene dan op andere wijze, bijv. door verpanding van nog niet bezwaarde gronden, boomen enz. zich gelden zal weten te verschaffen.

Bovendien bereikt de bank slechts ruim 5% van de bevolking 3), terwijl van de crediet- en leeningsovereenkomsten

1) Behalve bij de padiverstrekking door de loemboengs.

2) Inlandsch credietwezen pag. 646. I. G. 1908.

3) V. V. C. 1920 pag. 6.

slechts 8 0/0 in 1919, zakelijk verzekerd waren 1). Deze geringe percentages zouden nog op eenige beteekenis van het credietverband in betrekking tot het voorkomen van grondverpanding kunnen wijzen, wanneer het credietverband op diè gronden gelegd was, waarvan men wist, dat de bezitter een bij uitstek insolvent credietnemer was. Dit is echter niet het geval, het bezwaren met credietverband is slechts afhankelijk van de toevallige wenschen en inzichten van de betrokken bankbesturen. Bij credietverstrekkingen bezwaarde in 20 0/0 van het geheele aantal crediettransacties de afdeelingbank Bandoeng gronden van de betrokken landbouwers met een credietverband. Deze cijfers waren in 1919: resp. voor Soekaboemi 29 0/0; Pekalongan 30 0/0; Tegal, Pandeglang en Ponorogo 40 0/0; Magalang 46 0/0; Lamongan 58 0/0; Kraksaän 77 0/0; Soerabaja 90 0/0 en Djombang 92 0/0 1).

Het leggen van een zakelijk verband heeft dus niets uit te staan met de doeleinden waarvoor geleend wordt, want daar wijzen bovenstaande cijfers niet op, wanneer men ze naast de credietverstrekkingen voor verschillende doeleinden legt, zooals die uit de verslagen blijken. De eene bank legt een credietverband, wanneer de som hoog is (de een neemt als minimum f 20, de andere f 500), de ander let op den tijd van leenen en soms op het al of niet productieve van het doel, waarvoor geleend wordt 1).

Het credietverband heeft dus een uiterst geringe en dan nog toevallige functie om het aangaan van verpandingen (grond, gewassen of huizen) tegen te gaan.

De statistieke gegevens over de credietverstrekking voor afbetaling van schulden, in 't bijzonder voor inlossing van verpande gronden geven een belangrijk overzicht over de beteekenis, die deze verstrekkingen in bepaalde streken hebben. Wij laten hier een overzicht volgen over de inlossingen van verpande gronden :

1) B. C. K. negende jaargang no. 1. De toepassing van credietverband Dr. J. H. BOEKE, pag. 20.

Percentsgewijze verhouding der credietverstrekking voor inlossing van verpande gronden tot het totaal der verstrekkingen door het volkscredietwezen in Ned.-Indië.

	1907/08	1908/09	1910/11	1911/12	1912/13	1913/14	1914/15	1915/16	Verslag			
									1918	1919	1920	
<i>Bantam</i>												
Serang	—	0	6	4	17	—	17	16	9	8	9	
Pandeglang	36	27	22	14	16	11	10	21	22	26	29	
Rangkas-Bitoeng	—	—	16	11	3	8	12	14	9	15	7	
<i>Batavia</i>												
Batavia	0	0	0	0	0	0	2	1	1	3	2	
Poerwa-karta	19	23	9	7	3	m	m	m	3	1	m	
Buitenzorg	—	—	2	m	m	1	m	2	2	2	4	
<i>Preanger Reg.</i>												
Bandoeng	40	31	11	10	6	8	10	12	6	3	2	
Garoet	8	5	3	4	5	3	m	m	m	m	m	
Soekaboemi	4	4	5	1	m	2	4	3	3	m	m	
Soemedang	5	3	2	1	—	1	1	2	2	2	2	
Tasik-melaja	2	m	1	2	m	0	1	m	m	m	m	
Tjiandjoer	—	6	2	3	2	0	3	3	m	2	2	
Tjiamis	—	—	m	m	m	0	m	3	3	2	2	
<i>Cheribon</i>												
Cheribon	—	—	5	m	0	m	m	m	m	m	m	
Madja-lengka	—	—	2	0	0	0	m	3	3	2	2	
Indramajoe	—	—	1	m	m	m	m	m	5	m	1	
<i>Pekalongan</i>												
Batang	7	m	m	m	m	m	m	m	m	m	m	
Brebes	0	—	0	0	7	7	7	9	5	4	3	
Tegal	7	—	9	14	9	4	10	11	5	4	2	
Pekalongan	—	—	0	0	0	0	0	0	m	0	0	
Pemalang	—	2	1	8	1	4	4	2	1	1	m	
<i>Banjoemas</i>												
Bandjarnegara	1	m	m	m	m	m	1	m	1	m	m	
Banjoemas	2	m	m	1	m	m	6	5	3	2	2	
Poerbolinggo	9	12	0	12	0	0	1	0	m	m	m	
Poerwakerta	3	m	2	1	1	m	2	m	m	m	3	
Tjilatjap	1	3	m	3	2	1	2	m	2	2	3	
<i>Kedoe</i>												
Karang-anjar	23	42	22	17	7	12	10	7	6	15	14	
Keboemen	52	32	3	2	2	5	4	5	5	6	4	
Magelang	36	66	70	30	16	8	3	4	4	4	3	
<i>Poerwo-redjo</i>												
Temanggoeng	64	45	30	25	26	12	22	6	5	18	14	
Wonosobo	0	0	0	0	0	0	0	m	m	m	m	
<i>Samarang</i>												
Demak	—	—	4	2	2	1	m	m	1	m	m	
Japara	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	
Kendal	0	0	2	3	m	m	m	1	1	1	m	
Koedoes	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
Pati	m	—	m	m	0	0	0	0	0	0	0	
Salatiga	1	m	1	m	1	m	m	0	m	m	m	
Poerwodadi	—	—	1	1	0	0	0	0	m	m	m	
Samarang	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
<i>Rembang</i>												
Blora	2	—	0	0	m	0	m	0	0	1	0	
Bodjo-negara	10	11	m	0	1	4	9	3	2	1	m	
Toeban	17	17	5	3	1	m	m	m	m	m	m	
<i>Soerabaja</i>												
Modjokerto	2	1	11	7	8	10	8	17	7	4	m	
Djoembang	—	—	—	0	0	0	0	0	0	0	0	
Lamongan	m	1	3	m	m	m	m	m	m	m	m	
Soerabaja	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
Grisee	0	—	0	0	0	0	m	1	m	0	m	
Sidoardjo	0	—	0	6	2	1	1	1	m	m	m	
<i>Madioen</i>												
Madioen	—	—	0	0	0	0	m	0	0	0	0	
Patjitan	—	—	2	1	1	2	m	2	m	m	m	
Ngawi	—	—	1	3	3	1	1	2	m	m	m	
Ponorogo	—	—	1	0	6	4	3	2	m	m	m	
Magetan	—	—	0	0	0	0	2	1	0	m	0	
<i>Kediri</i>												
Blitar	—	m	1	m	m	0	2	1	0	m	0	
Toeloeng-agoeng	—	—	m	m	m	1	m	m	m	0	0	
Trenggalek	—	—	0	0	0	—	—	—	—	—	—	
Kediri	—	3	m	9	1	m	m	m	m	m	m	
<i>Pasoeroean</i>												
Malang	—	—	—	—	—	—	0	m	0	0	0	
Pasoeroean	1	—	0	m	0	0	0	0	0	0	0	
Probolinggo	12	m	6	0	0	0	0	0	0	0	0	
Bangil	12	8	1	m	0	m	13	3	0	0	0	
Kraksaan	—	—	—	—	—	25	16	17	17	20	22	
Loemadjang	—	—	—	—	—	—	—	—	m	1	m	
<i>Besoeki</i>												
Banjoewangi	2	—	0	3	3	0	0	0	m	m	1	
Sitoebondo	—	44	36	20	8	6	1	2	m	1	1	
Bondowoso	—	—	2	2	5	4	3	2	m	2	1	
Djember	—	—	14	14	15	7	4	4	3	3	5	

Uit dit overzicht blijkt, zooals te verwachten was, dat het inlossen van verpande gronden, hoofdzakelijk plaats vindt in streken waar het individueel grondbezit overwegend is. Dit geldt voor Bantam, Batavia, Preanger, het vroegere Tegal, Zuid-Kedoe (half om half individueel en communaal bezit), de oude residentie Probolinggo en Besoeki 1).

Banken, in streken met overwegend communaal bezit gevestigd, hebben vermoedelijk wel bedragen onder het hoofd „inlossing van verpande gronden enz.” geboekt, welke verstrekt zijn om landbouwers te helpen, zich te onttrekken aan het jaarlijksch verhuren van hun gronden aan hadji's. Dit verhuren kwam vooral in deze streken veelvuldig voor. Deze verstrekkingen zijn echter nooit hoog geweest 2).

Het is jammer, dat men uit deze tabel niet kan opmaken of de verstrekking voor inlossen van verpande gronden in streken, waar door Europeesche cultures veel geld onder de bevolking komt, minder noodig is, dan in andere gebieden. Het is à priori te verwachten, dat in streken, waar de bevolking zich inkomsten buiten haar eigen landbouw om, kan verschaffen, de verpanding minder voorkomt, omdat, wanneer bij een landbouwer een schuld oploopt of, wanneer hij een groote uitgave moet doen, deze laatste in sommige gevallen in staat is, tegen een bedrag in voorschot zijn grond aan de suikerindustrie te verhuren, waarna hij met arbeid in dienst van deze culture of als handelaar in suikerstreken zich zijn gewone inkomsten kan verschaffen.

Mr. H. 's JACOB formuleert dit op deze drie wijzen: „de grondverhuur (aan de suikerindustrie) opent den grondbezitter de „gelegenheid om zijn kredietbehoefte te bevredigen zonder zijn „grond te verpanden of te vervreemden”; „in de Inlandsche „volkshuishouding is hare economische fuctie (de suikerfabriek)

1) VAN DEVENTER, pag. 15.

2) „Woekerbestrijding door de afdeelingbanken en door den rechter”, door O. P. BESSELING. B. C. K. 6e jaarg. no. 6, pag. 167.

„dezelfde als die eener bank in de Westersche samenleving”; „de grondverhuur aan de suikerindustrie is voor het behoud van zijn grondbezit een betere waarborg dan de schulden, die hij bij haar ontstentenis in de dessa zou moeten aangaan” 1).

Mr. J. W. RAMAAR voegt daar in gelijken stijl aan toe „men kan de voorschotten op den grondhuur opvatten als een leening op den grond, het eenig bezit van den inlander” 2).

De opvatting van beide schrijvers bevat ongetwijfeld een kern van waarheid. Het is mogelijk, dat de landbouwer met zijn grondhuurgelden, zich goederen weet te verschaffen, die hij op den duur in zijn verhoudingen beslist noodig heeft, of een schuld daarmee aflost. Aan HEYTING bleek, uit een klein onderzoek, dat hij in 1898 instelde, dat de grondhuurgelden werden besteed, voor de grootere uitgaven van den landbouwer, zooals het herstel van zijn woning, inkoop ploegvee, aflossing schulden, betaling landrente enz., al die doeleinden waarvoor hij elders zijn grond wel verpandt. HEYTING vreesde toentertijd, dat de bevolking hierdoor gebrek aan voedingsmiddelen zou krijgen, die zij na het gebruik van de grondhuurgelden, niet meer zou kunnen koopen 3). In den laatsten tijd bleek echter, dat juist de bevolking, die buiten de oorspronkelijke landbouw stond, meer rijst verbruikte dan de gewone landbouwer, die meer spaarzaam met zijn rijst omgaat 4). Dit zou dan weer ten koste van de andere behoeften kunnen zijn, wat echter niet waarschijnlijk is.

Van belang is in dit verband, dat de loontrekkenden en de landbouwende bevolking bij Europeesche ondernemingen gewoonlijk minder spaarzaam zijn dan de rest van de landbouw-

1) Katheder-Economie (tegen Prof. ARNOLD) Mr. H. 's JACOB, I. G. 1907 I pag. 16, 17 en 18.

2) Archief van de Suikerindustrie. Bijblad 18de jaargang. De grondhuurprijzen en de loonen bij de Java-suikerindustrie Mr. J. W. RAMAER.

3) De invloed van den grondverhuur op de budgetten der betrokken Inlandsche landbouwers, H. G. HEYTING. T. B. B. deel 17 — 1899.

4) „Dure rijst,” J. van BREDA DE HAAN, T. B. B. — deel 45 — pag. 370

bevolking. Een van de verslagen van het volkscredietwezen deelt mede „dat vooral hier de inlanders schuldenmakers zijn.”

Uit de cijfers door ons weergegeven, is moeilijk op te maken, of de banken in streken, waar de bevolking verdienen heeft — buiten haar eigen zelfstandig gevoerde landbouw om — minder voor de inlossing van verpande gronden behoeven te zorgen dan elders. Dit is daarom bijna uitgesloten, omdat juist in streken, waar voornamelijk de suikerindustrie gevestigd is, de bevolking gronden in communaal bezit heeft. Voor streken, zooals Besoeki en Tegal, waar de bevolking de gronden in particulier bezit heeft en waar veel suikerindustrie is, lijken de cijfers, die de relatieve hoogte van de inlossing van verpande gronden aangeven, meer op die van de Preanger-regentschappen en Rembang, waar geen suikerindustrie is, dan op bijv. die van de residentie Soerabaja.

Het onderzoek in deze richting is verder nog moeilijk te verrichten, omdat de bevolking in andere residenties ook grootere of kleinere inkomsten buiten haar eigen zelfstandig gevoerde landbouw om trekt. In de Preanger-Regentschappen bijv. door de theecultuur 1) in Bantam, door de trekkende

1) De invloed van de cultures, buiten de suiker, is minder groot, omdat hier geen grondverhuur plaats vindt. FOKKENS („verhooging van volkswelvaart op Java” 1900, pag. 7, VAN DEVENTER nam dit over, pag. 228) meende indertijd, dat in de gouvernementkoffiecultuur een groot deel van de landbouwers het middel vond om aan contanten te komen, „die zij vaak voor de voortzetting van hun bedrijf, dan wel voor de uitbreiding ervan (nieuwe ontginningen) noodig hadden, zooals voor het koopen van zaadpadi, het huren van buffels en dergelijke, die hun de mogelijkheid verschafften uit vroeger gemaakte schulden te geraken.” Met WONG TANI (Ind. Gids 1901 I, „Woeker en landbouwcrediet”) wijs ik er op, dat FOKKENS hier overdrijft. De ontginning der sawahs toch geschiedde in 't algemeen niet in de koffiestreken zelf. Wel kwam de bevolking dikwijls uit verder gelegen streken, maar deze trekkers verdienden slechts kleine sommen voor plukloon, waarbij komt, dat zij haar plukloonen uit de koffiecultuur (Juni, Juli, Augustus), wel niet tot den planttijd der sawahs in December bewaard zal hebben. De opmerking van FOKKENS,

koelies, die in de pepertuinen van Zuid-Sumatra werken en in Rembang, door den arbeid in dienst van het Boschwezen.

Misschien zou het feit, dat het volkscredietwezen in Kedoe (vnl. in Zuid-Kedoe) zooveel verricht met betrekking tot de inlossing der verpande gronden, het bovengestelde vermoeden eenigermate steunen. De bevolking, die hier geheel op eigen landbouw aangewezen is, waarvan de kleine grondstukken met de wisselvallige oogsten (tenminste vroeger) 1), nauwelijks in staat zijn den opbrengst te leveren voor de van ouds gevoelde behoeften, zal, wanneer zij met de moderne samenleving in aanraking komt, een voortdurend tekort aan inkomsten gevoelen, waarvan het aangaan van vaste schulden het gevolg is, tenzij de inheemsche landbouw zich aan de veranderde maatschappelijke verhoudingen weet aan te passen.

Het bewijs, dat deze cijfers in deze richting verklaard moeten worden, is echter niet geleverd, ik spreek in dit verband slechts een voor de hand liggende hypothese uit.

De credietverstrekkingen voor de aflossing van andere schulden geven ons verder weinig uitsluitsel over de hier genoemde kwesties. De verstrekkingen voor „inlossing van verpande klapperboomen” zijn natuurlijkerwijs gebonden aan die streken, waar veel klapperboomen voorkomen, zooals Bantam, Tjiamis, Banjoemas, Kedoe enz.

De inlossing van beleende goederen en aflossing van schulden door middel van de afdeelingbanken geschiedt verder vrij gelijkmatig (gelijkmatiger dan in de andere rubrieken) over de geheele Archipel.

Waar in dit hoofdstuk gewezen wordt op de meer algemeene behoeften van den landbouwer, moet hier nog opgemerkt worden, dat de credietverstrekkingen voor de gewone

dat de inkomsten de bevolking de mogelijkheid gaven uit vroeger gemaakte schulden te komen, neem ik gaarne over. Nog steeds toch vindt de bevolking de gelden voor de aflossing van schulden buiten eigen bedrijf om.

1) Beantwoording vraagpunt Dr. SOLLEWIJN GELPKE.

Indonesische feesten, die zooals wij zagen, dikwijls de directe oorzaak van schuldvorming zijn, buitengewoon klein zijn.

Wij hebben nu kennis gemaakt met de credietverstrekkingen voor doeleinden, die niet rechtstreeks productief te noemen zijn en waarbij wij zagen, dat deze soort van credietverstrekking in den loop van de jaren meer en meer plaats maakt voor het gewone bedrijfscrediet. Men zou dit den gewonen gang van zaken kunnen achten, immers de banken weken in dezen sterk af van de gewone wijze van credietverstrekking bij Raiffeisen- en Schultze-Delitschbanken en — zoo kan men redeneeren — het is duidelijk, dat men op den duur den meer algemeenen weg van het landbouwcrediet moet inslaan.

Het is echter eigenaardig, dat in een ander deel van de wereld — dat in vele opzichten met Java overeenstemt, — in Bengalen, men juist de credietverstrekkingen voor deze doeleinden van 1909—1914 uitbreidde. Wij willen de motieven hiervoor nagaan.

Een algemeen overzicht moge eerst vooraf gaan:

De gezamenlijke coöperatieve credietbanken in *Bengalen* leenden uit in roepies 1):

1) Report on the working of the cooperative credit societies in Bengal.

	1909—1910	1912—1913	1913—1914
Cultivation expenses	28.4 %	10.4 %	9.1 %
Purchase of cattle .	11.7	10.3	10.1
Payment of rent . .	6.9	3.3	2.2
Improvement of land	0.9	0.5	0.5
Trade	4.5	10.1	7.2
House repairs . . .	2.0	1.8	2.2
Purchase of land . .	2.3	5.2	5.5
Maintenance . . .	4.8	11.9	15.2
Payment of debts .	32.7	40.1	43.7
Redemption of land .	1.9	—	
Marriage expenses .	2.2	3.7	2.5
Other ceremonies .	0.8	0.4	0.5
Litigation	0.3	0.2	0.2
Raw materials . . .	1.4	0.1	0.2
Other purposes . .	1.4	1.8	0.8

(Zie noot pag. 64.)

In tegenstelling met de credietverstrekking in Ned.-Indie zien we hier, dat de banken zeer hoge bedragen beschikbaar stellen voor de aflossing van schulden, en voor het geven van „ceremonies”. Belangrijk is bovendien, dat de bedragen hiervoor in de betreffende jaren toenemen.

De verslaggever wijst er op, dat de doeleinden waarvoor de credieten verstrekt worden, geen punt van discussie meer zijn. De banken (societies) hier, maken niet het minste verschil tusschen productieve en niet-productieve doeleinden, het onderscheid wordt alleen gelegd tusschen noodzakelijke en niet noodzakelijke uitgaven van den landbouwer. De banken staan zelfs credieten toe — en soms terecht volgens den verslaggever — voor pelgrimstochten 1). De oorzaak van dit verschil met de banken in Ned.-Indië zit in het feit, dat de banken in Bengalen coöperatief zijn. Van de credietverstrekking voor consumptieve doeleinden zegt de Bengaalsche verslaggever van 1909—1910: „It is usually the dread of village „opinion, that compels a villager to spend large sums of

1) Report Bengal 1909—1910, pag. 20.

„money on these social ceremonies. It is the same village opinion which now compels a man to restrict his expenditure on these objects and the good people of villagers where there are societies, are no longer anxious to have feasts at the expense of an unfortunate man, who has lost his father or who marries his son or daughter, for anything, that affects man's solvency might also affect their pockets. It is for this reason we find, that in spite of the latitude allowed, regarding to the objects for which loans may be granted the amount actually given out for unproductive expenditures comes to only 5 percent" 1).

In het oudere gemeenschapsverband heeft hier dus het moderne coöperatiebesef wortel geschoten. Er moet echter op gewezen worden, dat in dit voorbeeld alleen de negatieve kant van de coöperatie naar voren komt, waarbij de betrokkenen gevoelen, dat de ondergang van den een ook die van den ander tengevolge heeft (man's solvency might also affect their pockets).

Voor de ontwikkeling van het credietverkeer is dit element reeds van groote beteekenis. Hoe anders dan in Bengalen toch, moet in de Javaansche verhoudingen, de houding van het volkscredietwezen zijn. „In afgelegen streken met communaal grondbezit dienen de banken ongetwijfeld zeer voorzichtig te zijn met het verstrekken van credieten. Hier toch wordt niet alleen het godsdienstig en familieleven, doch ook het bedrijfsleven in zulk een sterke mate beheerscht door het adatrecht der desagemeenschap, dat een ruime ontplooiing van de voortbrengingskracht der dorpsgenooten, voor dat dit recht zich heeft gewijzigd, niet waarschijnlijk is. Het gevaar is hier groot, dat geleende gelden zullen worden aangewend voor het geven van feestelijkheden en aldus voor den ondoordachten credietnemer nadeeligen in plaats van voordeligen invloed zullen hebben" 2).

1) Report Bengal 1909—1910, pag. 21.

2) V. V. C. 1916, pag. 4. In andere streken werd opgemerkt, dat de

De publieke opinie in de Bengaalsche dorpen ondersteunt deze coöperatief georganiseerde banken zóó sterk, dat de besturen van deze banken er zelfs toe kunnen overgaan de onderlinge schuldverhoudingen van de landbouwers te regelen door een soort arbitrage. Bij het beschikbaar stellen van crediet voor de afbetaling van schulden, plegen de bankbesturen soms eerst overleg met de crediteuren van de leeners, die zij er dan toe trachten te bewegen, waarin zij door hun in de volksopvatting vastgelegde autoriteit ook dikwijls slagen, genoeg te nemen met een kleinere som dan die, welke zij konden vorderen. Daartoe bestemde registers toonen, dat in bepaalde verhoudingen, vorderingen tot een hoogte van Rs. 54.000 teruggebracht werden tot Rs. 34.000 1).

Uit de statistieken en uit de verslagen blijkt wel, welk een buitengewoon groote plaats alles, wat met de aflossing van schulden uit te staan heeft, in de ontwikkeling van het coöperatieve Bengaalsche credietwezen inneemt.

Dit is niet te verwonderen. Coöperatief crediet komt het eerst in diè streken tot ontwikkeling, waar de bevolking zich in een grooten economischen nood bevindt. Ten opzichte van Voor-Indië zegt HENRY W. WOLFF „thus, as a first effective „cause (dat men tot coöperatie overging), there was undeniable crying need” 2). Ook in de arme streken van Westerwald, waar de bevolking diep onder de schulden zat, kwam het eerst het coöperatieve crediet onder de agrarische bevolking van Europa tot ontwikkeling. In Europa echter ontstond de coöperatie meer door een spontane actie van de boeren, die in denzelfden tijd, dat deze beweging tot ontwikkeling kwam, van het gevoelen doordrongen waren, dat

feesten („onnoodige”) vooral voorkwamen, als de bevolking gereed geld had, zij kwamen minder voor, wanneer hun bezit in vee en gronden gelegen was.

„De Lampongsche districten” Dr. R. BROERSMA, pag. 234 en 235.

1) Report Bengal 1912, 1913 pag. 14 e.v.

2) Indian co-operatives studies, niversity of Bombay, economic series No. 2, edited by R. B. EW BANK, with an introduction by H. W. WOLFF, pag. 5.

zij door de opvoering van hun productie en de betere afzet van hun goederen, zich geheel uit hun schuldverhouding konden losmaken. In Voor-Indië ontwikkelde de credietcoöperatie zich ook onder een arme boerenbevolking, waarbij echter meer dan in Europa de regeering de zaak krachtdadig moest steunen.

Diegenen, die nu onder de bevolking de coöperatieve gedachte trachten ingang te doen vinden, voelden, dat zij voor het gevoel van de bevolking het hart van de zaak eerst dan te pakken hadden, wanneer zij de bevolking er in konden helpen de uitgaven voor de grootere verbruiksdoeleinden (sociale feesten, enz.) te verlagen en de aflossing van schulden door middel van de coöperatie te regelen.

Wanneer bij de bevolking eerst deze vorm van samenwerking om het individueele bestaan te verbeteren, ingang had gevonden, dan zou ook later de coöperatie ter wille van een betere productiewijze mogelijk zijn.

In Tjiamas nu (Preanger-regentschappen, vroeger Cheribon) komt een gelijksoortige tendenz aan den dag. Ook daar werd met behulp van ontwikkelde Indonesiërs een vereeniging opgericht met het doel, haar leden te helpen met het inlossen van voor schuld verpande klapperboomen 1). De vereeniging zou tevens een begrafenisfonds beheeren. Verdere verslagen deelen niet mede, hoe het met deze vereeniging gegaan is. Het vermoeden kan men daarom wel uitspreken, dat de ontwikkelingsgang van deze vereeniging teleurstellend is geweest. Het beginsel van de vereeniging stemde echter in groote trekken overeen met datgene, wat aan het Bengaalsche landbouwcrediet ten grondslag ligt.

Voor de ontwikkeling van het coöperatief landbouwcrediet is het van beteekenis, of de bevolking in een bepaald gebied geheel op den landbouw aangewezen is. Zooals bekend is, zijn er vele streken op de wereld (o.a. geheel Engeland),

1) V. V. C. 1912, pag. 24 en V. V. C. 1914, pag. 15.

waar de landbouwbevolking zich nooit sterk uitbreidde; omdat de boerenzoons en dochters in andere takken van volksbestaan, in industrie of handel of door emigratie, hun brood konden verdienen.

In andere streken, bijv. in groote gebieden van Zwitserland, Noorwegen, Tyrol, zien wij het verschijnsel, dat de bevolking, zich uitbreidend en eenigermate met de moderne cultuur in aanraking komend, er niet toe overgaat of geen gelegenheid heeft uit andere productiebronnen te putten. In deze verhoudingen is het een gebiedende eisch, dat de landbouw intensiever bedreven wordt; anders geraakt de landbevolking in groote schuld 1). Ook kan deze schuldverhouding — nadat de oogen er voor geopend zijn — den drang van de bevolking naar een beter bestaan wakker roepen.

Java nu is een land, waar de bevolking in staat is buiten haar eigen landbouw om zich inkomen te verschaffen. De uitbreiding van de bevolking gaat gepaard met een uitbreiding der bouwvelden en den aanplant van tweede gewassen, anderzijds met de meerdere werkgelegenheid in de Europeesche landbouwindustrieën. Maatschappelijk verschilt het hierin aanmerkelijk met de meeste streken van Voor-Indië. Dààr is de bevolking grootendeels op eigen landbouw en industrie aangewezen. VAN DEN BERGH 2) merkte in 1880 reeds op, dat 80 % van den uitvoer in Britsch-Indië door eigen inlandsche bedrijven voortgebracht was. In 1913 was dit percentage in Ned.-Indië, hoewel het in de laatste jaren buitengewoon gestegen was door de vraag vnl. naar oliehoudende producten (o.a. copra) nog pas 50 %.

1) Bijv. „Tirol ist ein kapitalarmes Land. Die Einführung der Geldwirtschaft mit ihren vielerlei Abgaben und Ausgaben in Form von Bargeld „brachte daher eine weitgehende und allgemeine Verschuldung des Bauernstandes mit sich, so dass die Kreditbedürfnisse desselben sehr grosz waren. „Der Stand der Hypothekarschulden in Tirol betrug 1870 erst 187 Millionen „aber schon in 1892, 461 Millionen und 1900, 537 Millionen Kronen.“ „Das landwirtschaftliche Genossenschaftswesen in Tirol“, pag. 27, A. GRIMM.

2) V. D. BERGH, t. a. p. pag. 28.

Ook uit de deelname van de bevolking in den opbrengst der staatsfinanciën blijkt dit verschil zeer sterk. In 1903 bedroeg de landrente in Britsch-Indië 23 0/0, in Ned.Indië daarentegen 12 0/0 van de staatsinkomsten 1).

Nu is het eigenaardige van de suikerindustrie, dat zij karakteristieke trekken van landbouw en industrie vereenigt, daar zij als landbouwbedrijf zich wijd over het land moet verspreiden, en als industrie veel arbeidskrachten noodig heeft.

De bevolking, die zich nu om de fabriek gevestigd heeft of waaronder men de industrie is gaan uitoefenen, komt nu in de verhouding van gedeeltelijk landbouwer en gedeeltelijk arbeider in dienst van den ander te zijn.

Dr. VAN ANROOY, van gelijksoortige verhoudingen in het Zwitsersche heuvelland sprekend, waar verschillende industrieën over het geheele land verspreid voorkomen, wees op de massa „Zwitterexistensen” hier, die nòch van de industrie, nòch van den landbouw geheel kunnen leven 2). Gedurende de volkstelling was het „hoofdberoep” niet gemakkelijk vast te stellen.

Op Java steunt de landbouwer nog meer dan daar op de landbouwindustrie, omdat hij nog daargelaten zijn arbeid, ook een deel van zijn grond aan de industrie verhuurt. De „suikercultuur”, zegt Prof. Mr. J. C. KIELSTRA, „treedt in het „inlandsche maatschappelijk leven in de omgeving van een „fabriek in de plaats van een gedeelte van dit leven; de andere „cultures nemen meer een plaats in, daarnaast” 3).

De Javaansche landbouwer nu, wien het niet meer mogelijk is in een gesloten huishouding te blijven leven, omdat zijn grond- en veebezit relatief steeds geringer wordt, terwijl zijne

1) „Hongersnooden in Britsch-Indië,” I. G. 1903 II, pag. 1631 en 1632.

2) „De oude Gewoonten” (met betrekking tot de vererving van huis en hof bij onze Twentsche boeren), Dr. JOSEPHINE VAN ANROOY. *Economist* 1917 pag. 463.

3) „De suikerindustrie op Java en haar behoefte aan grond,” 1919 pag. 43.

behoefden — hoe gering ook — steeds grooter worden, heeft nu, wanneer hij op de genoemde wijze in verbinding met de Europeesche cultures komt, niet zoozeer bedacht te zijn op wijzigingen, ombuigingen, in- en uitbreiding van zijn landbouw.

Wanneer de landbouwer echter geen achterdeurtje heeft om zich inkomsten, buiten zijn eigen landbouw om, te verschaffen en dus in de veranderde economische verhoudingen gedwongen is uitsluitend op de opvoering van zijn grondopbrengst bedacht te zijn, kan zijn bedrijf 1) een leerschool zijn voor de ontwikkeling van zijn persoonlijk willen en kunnen. STAHL zegt „Das Eigenthum ist der Stoff für die Offenbarung der „Individualität des Menschen” 2). Deze stelling — die natuurlijk sterk éézijdig is — zou ik met het oog op het bedrijf, aldus willen uitwerken, dat in het bedrijf de mensch de mogelijkheid heeft, hoe zwak ook zijn persoonlijkheid is, deze tot uitdrukking te brengen. De landbouwer, die nu in de noodzakelijkheid verkeert om zijn landbouw, waarvan het product vroeger in eigen huishouding werd verbruikt, aan het meer moderne economische leven aan te passen, zal nu schulden moeten dragen; en wel ten eerste, omdat hij daarbij gewoonlijk te langzaam de nieuwe banen volgt en dan onvoldoende inkomsten heeft en ten tweede, omdat hij voor de aanpassing van zijn bedrijf aan de nieuwe eischen, kapitaal noodig heeft. Deze aanpassing wordt dan voor hem op den duur een kwestie van „bestaan of niet bestaan”.

In dezen economischen nood, waarbij men gedwongen is,

1) Het woord bedrijf is streng genomen alleen toepasselijk op een onderneming, die werkt met de bedoeling een zekeren winst te maken. Van de nog grootendeels op gesloten huishouding berustende Ind. landbouw kan men moeilijk van bedrijf spreken. De landbouw is hier echter in een overgang begrepen, vandaar het hier en daar wat voorbarige gebruik aan dit woord.

2) „Volkswirtschaftslehre” Grundlegung, A. WAGNER, pag. 443.

zich toe te spitsen op de verbetering van eigen landbouw, en waarbij de belangen van alle landbouwers in die verhoudingen levend, volkomen samengaan, komt het coöperatieve crediet langs natuurlijke weg tot ontwikkeling.

Het vermoeden is gewettigd, dat voor een deel hierin de oorzaak te zoeken is, van het feit dat in het dicht bevolkte Voor-Indië, de credietcoöperatie een beteren voedingsbodem vond, dan op groote deelen van Java, waar de landbouwer toch minder een type van een in schulden zittend bedrijfs-leider en, meer dan daar, arbeider in dienst van anderen 1) en grondverhuurder is 2).

Daarnaast is belangrijk, dat de regeering in Br.-Indië krachtiger in deze richting gearbeid heeft en door de wet een sterke contrôle op het coöperatieve credietwezen heeft uitgeoefend 3).

Op de buitengewesten heeft het coöperatieve crediet in dië omstandigheden nog weinig kans van slagen, wanneer het de bevolking mogelijk is hare velden voortdurend uit te breiden en met voedings- en handelsingewassen te beplanten; omdat dan de dringende noodzakelijkheid hiervan nog niet gevoeld kan worden.

Er moet ten slotte nog gewezen worden op de meening van hen, die toekomstige ontwikkeling van het coöperatieve crediet onder een zeer bepaalde bevolkingsgroep mogelijk

1) In de omgeving van Bombay komt het voor, dat de landbevolking voor eenige maanden naar Bombay gaat om daar in de industrie te gaan werken, waarna men in het dorp weer terug keert. De noodzakelijkheid om uit de eigen landbouw grootere inkomsten te trekken, wordt daardoor minder. De loonen, die in de stad verdiend worden, komen niet aan den landbouw ten goede. Nadeelen aan dit „trekken” verbonden, worden niet genoemd.

„Land and labour in a deccan village,” university of Bombay, Economic series No. III, study No. 2. H. H. MANN and N. V. KANITKAR.

2) Het is niet mogelijk om *de* oorzaak van dit verschil aan te duiden. De psychische gesteldheid van de beide volken is daarvoor te verschillend.

3) V. V. C. 1917, pag. 2.

achten. Zoo meende bijv. CARPENTIER ALTING, dat de afdelingsbanken, voorloopig zich ontwikkelend door staatsinvloed en het particulier initiatief van buitenstaanders „de kiemen in zich dragen voor het meer coöperatieve crediet, voor de meer intellectueelen en geëmancipeerden” 1).

De zin voor coöperatie blijkt in Ned.-Indië werkelijk onder de meer geëmancipeerden, het meest voor te komen, en dan wel voornamelijk onder handelaren en andere niet-landbouwers. Het is wel een groote bijzonderheid, dat het allereerst onder handelaren de moderne coöperatieve gedachte ingang vindt. Dit is alleen te verstaan in de eigenaardige bevolkingsverhoudingen in Indië. De handelaren behooren hier, zooals elders tot de groep, waaronder een krachtiger economisch besef wakker is geroepen (voorwaarde voor coöperatie); daarnaast echter is in Indië de eigenaardigheid, dat zij als de economisch zwakkeren tegenover handelaren uit andere bevolkingsgroepen staan (Chineezen). Coöperatie nu heeft allereerst haar nut voor economisch zwakkeren, die zich door middel van dit instituut een positie kan verschaffen, meer gelijkend op die van hem, die door zijn meerder bezit zijn zaken op een breeder en degelijker grondslag kan stellen.

De coöperatie's door deze handelaren ingesteld dragen een weinig duurzaam karakter, omdat hun belangen op sommige oogenblikken te veel tegenstrijdig zijn. Van een credietcoöperatie onder deze groep van menschen is weinig te verwachten. Zij weten te weinig van elkanders positie af en het speculatief element in den handel is te sterk om een credietorganisatie met onbepaalde aansprakelijkheid (ook zelfs met beperkte aansprakelijkheid) der leden op touw te zetten.

Ook de meer geëmancipeerde landbouwers kunnen moeilijk met elkander een credietcoöperatie aangaan. Zij wonen daarvoor te veel verspreid. De credietcoöperatie — waarvan de

1) „Coöperatie door Inlanders,” H. C. CARPENTIER ALTING, T. B. B. 51, pag. 91.

voorwaarden in Indië, zooals wij zagen, niet gunstig zijn — kan zich alleen onder de massa van de landbouwbevolking ontwikkelen, wanneer deze hun toestand als nood gaan gevoelen en het besef doordringt, dat in den landbouw de onderlinge belangen meestal parallel gaan en vanzelf leiden moeten tot een credietorganisatie, waarin het belang van allen ook het persoonlijk belang insluit.

HOOFDSTUK III.

De arbeid in den Indonesischen landbouw.

Wanneer men beschouwingen over den arbeid in den Indonesischen landbouw wil leveren is het van belang te weten of de grond al dan niet overvloedig en vruchtbaar aanwezig is en of zij al dan niet willekeurig naar den zin van den landbouwer bebouwd mag worden. Dit eerste hangt samen met de dichtheid en de uitbreiding der bevolking, het tweede met de onderlinge rechten der bevolking op den grond en de grondpolitiek der regeering inzake de reglementeering der ontginning, de uitgifte van gronden in erfpacht aan niet-Indonesiërs en de boschafperking. Dit beperkt aanwezig zijn van geschikte gronden, beïnvloedt den vorm van arbeid. Daar, waar de grond overvloedig aanwezig is, en waar hij het recht tot bebouwing heeft, zal elke vrije Indonesiër de neiging hebben deze zelfstandig te bewerken, ook soms dan nog, wanneer 'n andere arbeid hem grootere welvaart zou kunnen bezorgen. „In those countries, where there is an abundance of fertile soil and capital is of little use, free labourers cannot be had, every free man prefers working for himself, or perhaps not working at all” (NIEBOER) 1). De meeste Indonesische landbouwers werken in deze omstandigheid op deze wijze, naar

1) „Slavery as an industrial system,” Mr. NIEBOER, pag. 302.

den aard der maatschappelijke verhoudingen, met familie of met gezin 1).

Als vanzelfsprekend zal onder deze omstandigheden de bebouwing een extensief karakter dragen. Er zijn echter voorbeelden van, dat deze ontwikkeling zich wijzigt en een meer intensieve cultuur plaats vindt ook dààr, waar nog overvloedig geschikte onontgonnen gronden aanwezig zijn. Zoo merkte D. D. VETH in het Z. deel der Padangsche bovenlanden op, dat, met uitzondering van de streek der XII kota's, de rijst nagenoeg uitsluitend op sawahs geteeld werd en dit, ondanks het feit, dat er een zeer geringe bevolking was, terwijl er overvloed van boschgronden aanwezig was en er in 't geheel geen uitvoer plaats vond 2).

Meestal treedt intensivering in dergelijke verhoudingen eerst dan in, wanneer het gezag invloed uitoefent op de bebouwing der velden (in de Bataklanden bijv. door invloed van den sultan) 3).

Toch komt ook dààr, waar de algemeene tendenz is naar het zelfstandig landbouwer zijn, arbeid voor anderen verricht voor. Deze niet zelfstandige arbeid voor anderen verricht moet in vier geheel verschillende categorieën onderscheiden worden.

I. Van den *arbeid van stam- of dorpsgenooten* voor het hoofd verricht, is de omvang niet groot. Hij komt wel vrij algemeen in Indië voor. Daar, waar de Indonesische samenleving de invloed van vorsten en vertegenwoordigers van vorsten niet sterk heeft ondergaan, draagt zij meer een de-

1) In zijn „de grond en boschpolitiek op Java” merkte de toenmalige inspecteur van het boschwezen S. P. HAM, (T. B. B. 35, pag. 224) op, dat in elke Javaansche desa naast een stand van grondbezitters ook een stand van arbeiders is, ook daar waar nog een ruime gelegenheid tot de uitbreiding van bouwvelden is.

2) „Midden Sumatra,” aardrijkskundige beschrijving, D. D. VETH (1882), pag. 159.

3) K. V. 1911, pag. 31.

mocratisch-communistisch (benaderende bepaling) dan een aristocratisch karakter. De hoofden zijn vóór alles gemeenschapsvertegenwoordigers, zooals ik het Prof. Mr. J. C. KIELSTRA heb hooren noemen. Zoo is bijv. bij het Toradjahoofd de arbeid door de bevolking voor hem verricht, niet meer dan 'n belooning van door hem aan de bevolking verleende hulp 1). Bij de Kajan-Dajaks is de hulp van de bevolking aan hun hoofden niet groot, maar draagt zij wel het karakter van 'n dienst 2). Van Boeroe, van de democratische Tanimbargroep zegt v. VOLLENHOVEN, dat de bevolking arbeid verschuldigd is bij huizenbouw en tuinbewerking, terwijl op Zuid-Celebes de ornamentsvelden van de hoofden door de bevolking bewerkt worden 3).

In het rijkje Dolok van de onafhankelijke Batak-landen kunnen sommige hoofden, die als eigenaar van den grond beschouwd worden, als regel van elk hunner onderhoorigen eischen, dat zij „driemaal per jaar telkens 4 dagen op hun velden werken, ééns om te helpen boschkappen, ééns om te helpen planten en ééns om te oogsten” 4). Tenslotte zien wij, dat ook op Java de hulp in veldarbeid op de sawahs en tegallans der hoofden nog vrij algemeen is (koedoerdiensten); tijdens het werk moet het hoofd de arbeidenden van voedsel voorzien 5).

Deze arbeid voor het hoofd verricht, draagt een gelijksoortig karakter als de arbeid van den arbeidende in eigen landbouw. De hulp aan de hoofden in den Archipel is gedeeltelijk een aanvulling van arbeidskrachten in zijn landbouw,

1) Dr. N. ADRIANI en A. C. KRUYT, „De Baré sprekende Toradja van Midden-Celebes.” Dl. I (pag. 125).

2) Dr. A. W. NIEUWENHUIS, „Quer durch Borneo,” (pag. 64).

3) Mr. C. v. VOLLENHOVEN, Het adatrecht van Ned.-Indië, (pag. 374, 404).

4) Bataksche rijkjes Dolok en Poenba, nota van C. J. WESTENBERG. T.A.G. 2e serie XXV, 1905, (pag. 588).

5) M. W. VV. Va pag. 74.

welke noodig is, omdat hij zelf zijn arbeid in dienst van het geheel heeft gesteld, gedeeltelijk ook een uitbreiding van arbeidskrachten, om het grootere veld te bebouwen, opdat hij een grootere opbrengst krijege, om daarmede feestmaaltijden te geven. Het gaat er dus om, de sociale positie van het hoofd boven die der anderen te stellen. Zelf zal hij daardoor natuurlijk economisch sterker staan dan die anderen en daarvan gebruik maken op het moment, dat de maatschappelijke verhoudingen zich wijzigen en het economisch motief zich sterker doet gelden. Het stelt hen in staat, om in voorkomende gevallen als geldschietters op te treden. De vorm van den landbouw wordt door deze hulpverlening aan de hoofden niet gewijzigd.

II. *De arbeid in onderling en wederkeurig hulpbetoon.* De onderlinge hulp is de gewone vorm van voorziening in arbeidskrachten in gevallen van grootere arbeidsbehoefte, zooals bij grondontginning en grondbewerking, wieden, planten en oogsten. Niet alleen de landbouwers, maar ook de andere gezinsleden zijn hierbij betrokken (bij het oogsten en soms bij planten en wieden de vrouwen). Soms moeten bij werkzaamheden in onderlinge hulp de jonge mannen zich beschikbaar stellen. We zien dit op Borneo 1), terwijl ook op Java een naam als Sinoman, 2) welke gegeven wordt aan de onderlinge afspraak van personen, om gezamenlijk en in bepaalde volgorde hun aller velden te bewerken, hierop terugwijst.

De onderlinge hulp is vooral dringend noodig bij de beplanting van sawahs, die van regen afhankelijk zijn en van sawahs, waarbij de tijd van beschikking over bevoeiingswater kort is 3). Onderlinge hulp vindt zijn toepassing over

1) NIEUWENHUIS, I t. a. p. pag. 159 en 160.

2) M. W. V. Va pag. 73, NIEBOER t. a. p. pag. 383. Gezamenlijke arbeid in dienst van den landheer (in Deutschland) deden de jonge mannen.

3) M. W. V. Va pag. 72.

grootte gebieden, wanneer lieden uit desa's met moeras-sawah's, die alleen in de oostmoesson beplant worden (oogst-tijd Nov.—Jan.) de sawah's van desa's in hooger gelegen streken gaan helpen bewerken en omgekeerd de landbouwers uit [deze streken in andere tijden de landbouwers beneden gaan helpen 1).

De arbeid in wederkeerige hulp neemt op Java en Bali steeds meer den vorm van arbeid tegen betaling van voedsel, overgebleven resten van den maaltijd (berkat) en aandeel in den oogst aan, waarvan het beste door de arbeiders zooveel mogelijk wordt uitgekozen 2), tenzij de eigenaar er maatregelen tegen treft.

De gezamenlijke arbeid in onderlinge en wederkeerige hulp is 'n vooruitgang op dien vorm van arbeid, waarbij slechts met de in eigen familie toevallig beschikbare werkkrachten het veld bebouwd wordt. Er zijn enkele werkzaamheden in den landbouw, waarbij de gemeenschappelijke arbeid een veel grooter nuttig effect heeft, dan de enkelvoudige arbeid in evenredig langeren tijd.

Daarbij komt, dat de arbeidsvreugde bij het gezamenlijk arbeiden dikwijls grooter is, en de werklust van de minder ijverigen door het voorbeeld van enkelen verhoogd wordt. Bij de rubbercultuur in de afd. Moëara Boenjo bleken de tuinen, die gezamenlijk gewied („pelarianstelsel”) werden beter onderhouden dan andere, die door den eigenaar zelf bewerkt waren of door anderen, maar dan in loondienst 3).

De onderl. en wederk. hulp heeft verder tot gevolg, dat er

1) „Antwoord vraagpunt betreffende landbouwcrediet,” v. D. PAUWERT, T. B. B. 1904, pag. 327.

2) „Naar aanleiding van Staatsblad 1878, No. 110,” SOLLEWIJN GELPKE, pag. 64.

3) „Een en ander over de bevolkingsrubbercultuur in de afdeeling Moeara Boenjo van de residentie Djambi,” A. L. SAMSON, T. B. B. 45, pag. 294 en 297.

over een grooter tijdvak in het jaar harder gewerkt wordt. De landbouwer, die alleen op zijn baœ sawah werkt, heeft op bepaalde tijden van het jaar hier weinig te verrichten (bijv. na den planttijd), hoewel hij dan toch misschien op zijn sawah te vinden is. Bij onderl. en wederk. hulp, wanneer de tijden van bewerking en andere werkzaamheden, voor verschillende gronden anders vallen, wordt door de menschen langduriger en intensiever gewerkt; anders toch ware een mededeeling uit *Galoek* (Tjeribon) niet te begrijpen, die als volgt luidt: „De meesten van hen, die meer dan een bahœ sawah of tegal hebben, sluiten met 't oog op de bewerking der gronden overeenkomsten tot wederkeurig hulpbetoon” 1). Degenen, die dus samen werkten, wisten op deze wijze meer baœ's te bewerken, dan het aantal werkkrachten bedroeg.

Men zou zich nu kunnen voorstellen, dat door uitbreiding der velden, die men dan nog zou kunnen bewerken, door onderlinge hulp, de opvoering van de arbeidskracht en arbeidswaarde van een volk mogelijk is, in tijden, dat dit voor zijn economisch bestaan noodig is. Vooral ook hierom, omdat de landbouwers in sommige streken toch de neiging hebben, grootere velden in bewerking te nemen, dan zij op den duur kunnen bewerken. Het onderhoud van padi-gogovelden is bijv. in Salatiga mogelijk, met de krachten van één gezin, zoolang men nog tusschen de kleine planten eggen kan, zoo gauw men echter met de arit schoffelen moet, schieten deze te kort 2). Hier zou onderlinge hulp geheel op zijn plaats zijn, vooral wanneer op de tegals verschillende gewassen geteeld werden.

Het is hier echter ook juist de zwakke zijde van dit werksysteem. Het blijkt, dat onderlinge hulp alleen dan gebruikelijk

1) „Gegevens uit verslagen der welvaart-commissie 1905—1907),” Adatrechtbundel II, pag. 39.

2) „Eenige opmerkingen over rijstteelt op droge gronden en droge hoeveelheden,” Dr. J. VAN BREDA DE HAAN, *Teysmannia* 14, pag. 72.

is, wanneer men een gelijksoortige cultuur drijft en een even groote akker bebouwt. En „omdat er altijd meer grond voor tweede gewassen is dan bewerkt worden kan, acht men het niet passend om daarbij, evenals bij den rijstbouw, elkaars hulp in te „roepen” 1). Daar dus, waar men de duur van den arbeid wederzijdsch niet goed kan compenseeren, verdwijnt de onderlinge hulp.

Men krijgt dan nog het stadium, waarbij men de arbeid bij wederkeerige hulp, feitelijk betaalt in voedsel en aandeel in den oogst. Men let er dan niet meer zoo precies op of men wel even lang bij elkander werkt.

Het vinden van een goed aequivalent voor de arbeidswaarde in de hoeveelheid voedsel en de grootte van het oogstaandeel, is dan moeilijk te vinden, wanneer de waarde van dit laatste stijgt en men dus nauwkeuriger de grootte van dit aequivalent moet gaan bepalen. Dit is moeilijk, wanneer de werkers er prijs op stellen goed onthaald te worden en bij het oogsten, de beste padi als oogstloon uitzoeken. De loonbetaling in geldvorm is dan op zijn plaats.

Ook dan, wanneer de adat een vast oogstpercentage vasthoudt voor de arbeidenden, terwijl de waarde van het product bijv. gestegen en die van den arbeid, door aanbod van arbeidskracht, gedaald is.

De economische krachten doorbreken dan plotseling de gewoonteverhoudingen, waardoor de percentages zich sterk wijzigen. Geldloon daarentegen volgt dan de marktverhoudingen veel geleidelijker, hetgeen wel blijkt uit de groote verschillen in de oogstprocenten in de verschillende streken, die aanmerkelijk grooter zijn dan bij de arbeidsloozen.

III. *De arbeid verricht door langs den weg van adoptie of angkat huwelijk in de familie opgenomenen.* Bij deze familieuitbreiding is de economische factor meestal bijkomstig. Soms

1) M. W. V. Va pag. 81.

echter geldt zij vooral bij adoptie zeer zwaar. Dit is in zeer sterke mate het geval bij de adoptie van de Gajöers 1) (elders op Sumatra 2) komt adoptie niet voor), waar de geadopteerde bij verlies van een zoon diens plaats inneemt en zijn werkkraft vervangt.

Van de Minahassa zegt PROF. MR. C. VAN VOLLENHOVEN, „werkkraften voor bijv. grondbewerking krijgt men zelden „door loondienst, veelal door de vermogensrechtelijke adoptie. „De geadopteerde bewerkt de tuingronden” 3). Over Midden- en Oost-Java sprekend, zegt dezelfde schrijver 4) „het is dan „ook den adoptant van een jongen meestal meer om diens „gratis werkkraft, den adoptant van een meisje meer om de „inkomsten uit haar huwelijk, dan om nakomelingschap, of „weldadigheid te doen”.

De adoptie is dikwijls kostbaar, vooral waar 't adoptie van slaven betreft.

Er zijn feesten noodig, om den aangenomen zoon in een sociale positie te brengen gelijkwaardig aan die van zijn vader. In sommige streken zijn de geadopteerden meestal vreemdelingen, zoo bijv. in de Gajolanden, bij de Atjehers en Batakkers.

Door het angkat-huwelijk wordt de man tegen de in het patriarchale stelsel heerschende gewoonte in, opgenomen in de familie der vrouw. Hierbij kan ook zijn invloed doen gelden het gebrek aan manlijke werkkraften bij die familie. Een tijdelijk angkathuwelijk is het huwelijk, waarbij de man, die niet in staat is de bruidschat te betalen, zijn werkkraft in dienst der familie stelt tot deze afbetaald is 5). Deze beide

1) Het Gajoland en zijn bewoners,” Prof. Dr. C. SNOUCK HURGRONJE, pag. 269.

2) „Land en Volk van Sumatra,” C. LEKKERKERKER, pag. 151.

3) „Het adatrecht van Ned.-Indië,” Prof. Mr. C. VAN VOLLENHOVEN, I pag. 347.

4) VAN VOLLENHOVEN, t. a. p. pag. 568.

5) VAN VOLLENHOVEN, t. a. p. pag. 237.

vormen zijn van een economisch standpunt uit beschouwd verschillend, daar men bij de eerste de arbeidskracht van den man noodig heeft, maar hem bij het tweede hoogstens wel gebruiken kan.

Onder deze derde categorie kan ook nog gerekend worden de verplichte hulp van jonggehuwden bij de bewerking der tuinen aan de wederzijdsche ouders, ook dan, wanneer zij reeds een eigen woning betrokken hebben. Dit komt voor in de Minahassa 1). Op Java moet de jonge schoonzoon helpen in den landbouw van zijn schoonouders, waarin hij vroeger cultuur- en heerendiensten verrichte 2). Hier wonen de jonggehuwden bij de ouders der vrouw in, waarbij dan als motief geldt de jeugd en onervarenheid der zéér jonggehuwden. „De begeerte om zoo lang mogelijk van die goedkoope arbeid te genieten is op 't vervroegen der huwelijken van invloed” 3).

In al deze gevallen brengt de vervanging of vermeerdering der werkkrachten mede, dat de traditioneele vorm van landbouw zoolang mogelijk bewaard blijft. Het is te verwachten, dat met het hooger worden van de arbeidsloonen buiten den inheemschen landbouw (wat toch niet lang kan uitblijven), waarvan de invloed zich ook op de loonen in dien landbouw zal doen gelden, dit samenbinden van alle mogelijke werkkrachten in gezin en familieverband zoolang mogelijk gehandhaafd zal blijven. Wij zien deze tendenz naar gezinsarbeid toch ook weer in den Europeeschen landbouw sterker worden door invloed van de hooge loonen, terwijl hier een tijdvak van een zekere uitbreiding van loonarbeid in den landbouw dit samenbinden in gezinsverband niet makkelijk meer maakt.

IV. *De arbeid verricht door slaven en door pandelingen.*
Hoewel de slavernij is afgeschaft, zijn de vormen van arbeid

1) VAN VOLLENHOVEN t. a. p. pag. 349.

2) „Iets over het Jav. gezin,” C. POENSEN, Med. Ned. Zend. Genootschap XXXI, pag. 147.

3) Adatrechtbundel II, pag. 35.

der door schuld gebonden werkers in velerlei opzicht gelijksoortig aan die der vroegere slaven, en bovendien komen in verschillende streken nog slaven voor.

De oorzaak van de pandelingverhouding is gewoonlijk, dat iemand een schuld in een bepaald tijdvak niet kon afbetalen. De geldschietter krijgt dan in plaats van de rente de beschikking over de arbeidskracht van den pandeling 1). Uit den aard der zaak spreekt weinig hierbij mee de vraag of de geldschietter deze arbeidskracht gebruiken kan. In streken waar vrije grond ter ontginning beschikbaar was, werd zijn arbeidskracht daarvoor benut en woonde hij vaak afzonderlijk op de ladangs. In dit geval brengt deze arbeid geen wijziging in het karakter van den landbouw van den eigenaar, maar werkt alleen mee tot uitbreiding ervan. Dit is evenmin het geval bij den arbeid van slaven, welke, zooals bij de Toradja's eigendom zijn van den stam en wier arbeid het onderling hulpbetoon speciaal voorkomt bij stammen zonder slaven.

In de meeste streken (misschien in alle, waar slaven voorkwamen) hadden de slaven beschikking over eigen bezit, al of niet onbelemmerd. Meer belemmerd was (is) dit in de Lampongs, ongeveer onbelemmerd op Nias, waarvan SCHRÖDER opmerkt 2), dat vooral de veldslaven niet veel minder welvarend waren dan de vrije lieden. De schuldslaven kunnen overal hun schulden afbetalen met de opbrengst van hun bezit. Dit geldt ook voor de Lampongs. Het vrijkopen is echter zeer moeilijk en als 't gelukt, biedt het den eigenaar groote voordeelen. Op Nias bijv. komt 't vrijkopen weinig voor. In

1) „Naast de gerechtelijke schuldslavernij kwam (komt) het in Ternate voor, dat men voor veel te laag loon bij ziju schuldeischer werken gaat om de schuld in te verdienen,” (VAN VOLLENHOVEN I, pag. 392), terwijl op Bali onder den naam van „mëngatölan” een contract bekend was (of is), waarbij iemand geld ter leen krijgt op voorwaarde, dat hij daarvoor een bepaalde sawah bewerkt, daarvan alle lasten draagt zonder loon, LIEFRINCK, pag. 548.

2) SCHRÖDER, „Nias,” pag. 350.

boven-Djambi 1) ging 't pandelingschap in erfelijke dienstbaarheid over. Elders 2) werden zij door adoptie in de familie opgenomen.

Het feit, dat de slaven en pandelingen eigen bezit hebben, wijst erop, dat zij lang niet uitsluitend als arbeider in dienst van hun meester of schuldeischer leven. Het economisch voordeel voor den laatste wordt hierdoor uit den aard der zaak beperkt. Toch blijkt hij meestal grooten prijs op hun verbinding met hem te stellen, zooals uit de verzwaring der aflossing en de eventueele adoptie duidelijk blijkt. Dit houdt verband met de belangrijke omstandigheid, die BOEKE 3) naar voren bracht, dat bezit van slaven, vee en grond een hooge sociale positie van den eigenaar beteekent. Dit bezit stelt hem ook in staat groote feestmaaltijden te organiseeren. We kunnen hier dus hetzelfde verschijnsel constateeren als bij de diensten aan de hoofden, die vaak ook de bezitters der slaven zijn.

In Tapanoeli namen de hoofden genoeg met het vrij verklaren der slaven, toen hen bleek, dat andere menschen de taak van de slaven bij feesten en begrafenissen wel overnamen 4).

Er ligt echter in de slavenarbeid ook een kiem voor verandering in arbeidswijzen. Door de slavenarbeid vinden soms de reeds bestaande vormen van arbeidsverdeeling uitbreiding. Arbeid, die de gewone landbouwer niet gaarne verricht, omdat zij door hem als zwaar en onteerend gevoeld wordt, vindt door slaven plaats, zooals gras snijden in het Menangkabau-

1) „Bijdrage tot de kennis van boven Djambi,” uit nota A. L. HELFRICH T. Aardrijks. Gen. XXII, pag. 346.

2) SNOUCK HURGRONJE, „Gajoland” pag. 269.

3) BOEKE, „Tropische koloniale staathuishoudkunde,” pag. 21 en 32.

4) „Sumatra's Westkust sedert 1850,” E. B. KIELSTRA, Bijdrage Taal, Land en Volkenkunde N.-I. 1892, pag. 646.

sche 1) en het onderhouden van varkens op Nias 2).

Arbeid in cultures, waaraan men in de oorspronkelijke verhoudingen niet gewend was bijv. in de cultures, waarvan het product eerst later zijn weg tot de markt vond, wordt ook vaak door slaven verricht. Op Nias 3) is de cultuur voor de markt bij uitstek, de klappercultuur, het best verzorgd in het Zuiden, waar slaven in grooten getale voorkomen. Een mogelijke uitdrukking van den economischen invloed, die het houden van slaven heeft, vinden we bij de vergelijking van twee Toradja-stammen, 4) de To Pebato's en de To Lage's. De To Pebato's hebben geen slaven en bebouwen slechts hun rijstvelden, de To Lage's daarentegen hebben erfslaven in dienst, die voor hun heer boschproducten, zooals damar en rotan verzamelen. De tweede stam voert vele artikelen in, zooals borden en lampen, terwijl de leden betrekkelijk veel aan kleding en huizenbouw ten koste leggen. De leden van den eersten stam daarentegen kennen deze behoefte niet. Zij verzorgen beter hun rijstvelden en beschikken steeds over een veel grooter hoeveelheid rijst dan de To Lage's. Met hun overwicht op de slaven gaat bij de To Lage's. een beslist en zelfstandig optreden gepaard, terwijl zij veel ondernemender zijn dan de To Pebato's.

In verband met het voorgaande valt nog op te merken, dat in den Archipel aan de ontwikkeling van den handel in den landbouw vaak het optreden van slaven niet vreemd is.

1) „Studie over de inlandsche huishouding i/d Padangsche bovenlanden,” VERKERK PISTORIUS, pag. 115.

2) SCHRÖDER, „Nias,” pag. 350.

3) SCHRÖDER, „Nias,” pag. 178.

4) De Baree sprekende Toradja's, Dr. N. ADRIANI en A. KRUIT, pag. 164. In zijn voordrachten „de zending in Midden-Celebes,” laat Dr. N. ADRIANI uitsluitend de nadruk vallen op het minder werken en door slaven, en door de heeren in de slavenhoudende stammen, op de mindere welvaart van deze stammen en op het feit, dat de stammen, die geen slaven hadden de andere voor voorname lieden aanzagen (ook gecit. bij Dr. J. H. BOEKE, Trop. Kol. staath. pag. 22).

Bij de Kajan-Dajaks worden de slaven uitgestuurd door hun heer om handel te drijven. „Da den sklaven hierbei ein Teil des Gewinstes zufällt, bringen sie es oft zu Gröszeren Wohlhabenheit als die freie Kajan.” 1). Ook in de Menangkabau 2) waren van de koelie's en rondreizende kleinhandelaren verscheidenen van slavenafkomst. (D. i. werden nog als slaven beschouwd in 1870), waarvoor zij de toestemming van hem van wien zij afhankelijk waren behoeften en die hun daartoe de middelen verstrekten met het doel er zelf voordeel van te trekken.

Wij zien dus, dat in den slavenarbeid, de mogelijkheid van beïnvloeding der economische verhoudingen ligt (ontwikkeling handel) en dat men soms van een zekere economische exploitatie van den slavenarbeid kan spreken (Nias, To Lage's). Uit de gemakkelijker waarmee echter de slavernij afgeschaft werd, bijv. in de Padangsche bovenlanden, blijkt wel de zeer geringe economische noodzakelijkheid van den slavenarbeid 3).

We hebben nu de vier categorieën besproken, waarbij de landbouwer de beschikking over arbeidskrachten had ook in streken, waar het gemakkelijk is binnen de grenzen door de algemeene gewoonte gesteld, zelfstandig landbouwer te zijn, dank zij overvloed van grond ter bebouwing geschikt en aanwezigheid van daartoe benodigde middelen. De landbouwer kan, wanneer hij ouder wordt zijn landbouw gestadig uitbreiden (door den arbeid van zoons, geadopteerden, pandeling) zonder dat den aard van den landbouw noemenswaard gewijzigd wordt.

Bij den onderlingen hulp zagen wij, dat hierdoor soms beter werk geleverd wordt (wieden in rubbertuinen) en de arbeidswaarde er door verhoogd wordt (bewerken van meer dan een bahoesawah).

1) NIEUWENHUIS I, t. a. p. pag. 65.

2) VERKERK PISTORIUS. t. a. p. pag. 116.

3) E. B. KIELSTRA, t. a. p. pag. 643.

Het handhaven van den onderlingen hulp bleek onmogelijk, wanneer men de grootte van ieders arbeid moet gaan afmeten. De vergoedingen bij den wederkeerigen hulp bleken ook geen goeden maatstaf voor de arbeidswaarde te zijn, hoewel het principe van deelloon zuiver te noemen is, wanneer men het percentage telkens in harmonie met arbeid- en productenmarkt weet te brengen.

De arbeid voor hoofden wijzigt zich tegelijkertijd met de veranderde functie van het hoofd, die minder gemeenschaps vertegenwoordiger en meer besturend hoofd wordt, waarbij het voor de bevolking beter is, dat hij onafhankelijk van de diensten van elk hunner afzonderlijk komt te staan.

In dit verband moet er nog op gewezen worden, dat de onderlinge en wederkerige hulp niet alleen ten opzichte van den arbeid, maar ook ten opzichte van het gebruik der goederen, dien men in 't bezit heeft, geldt. „Wederkeerig leenen „van vee komt ook voor, wegens de verschillende tijden van „bewerking om vlugger klaar te komen, om spannen te vormen, enz.” 1). Zoo ook handelt men ten opzichte van werktuigen. Ook komt het voor, dat iemand vee leent, waarna hij later eenige arbeid voor den veebezitter verricht.

Waar nu de gronden niet meer overvloedig voorkomen of de nog vrije gronden niet geschikt zijn voor den landbouw, die men wenseht te drijven, wordt het moeilijker voor den jongen Indonesier om velden zelfstandig in bewerking te nemen. Toch is hij hierop gesteld. De Baliër voelt niet voor arbeid in dienst van een ander,” zegt K. VAN DER VEER en dit geldt ook voor de andere volken van den Archipel 2). Hij zal geen bezwaren voelen om in dienst van voor hem vreemden te treden of een lange reis te maken om elders zijn arbeid te verhuren; in eigen omgeving echter wil hij zooveel

1) M. W. V. III^a veeteelt, samentrekking Soerabaja, pag. 7.

2) „Zuid Bali en zijn rijstbouw,” K. VAN DER VEER, Teysmannia 1918, pag. 385.

mogelijk op eigen houtje in het kader van de algemeene gewoonten zijn akker bebouwen.

Van de zijde van hen, die beschikking over grond en eenig kapitaal hebben, is niet te verwachten, dat zij een moderne landbouwbedrijfsvorm zouden kiezen met vaste arbeiders in dienst en meer moderne productiemethode.

In deze verhoudingen blijft de deelbouw, een vorm van landbouw, waarbij de grondeigenaar en de grondbearbeider geen moeite doen de offers, die zij zich bij den landbouw uitoefening getroosten, nauwkeurig in bepaalde economische waarden uit te drukken 1).

Er zijn geen twee lovende en biedende contractanten bij den deelbouw. Het is een instelling, waarbij de wijze van verdeling der inkomsten vastgelegd is in een vaste verhouding en bij het halfbouwstelsel zoo, dat aan een zeker primitief rechtsgevoel voldaan is; immers ieder krijgt de helft. Is de deelbouw in deze richting maatschappelijk vastgelegd, waarbij verwacht mag worden, dat hij bij het veranderen der maatschappelijke verhoudingen, wanneer een sterker economisch besef doorbreekt, op den duur zal verdwijnen, aan den anderen kant is er ook een meer redelijk motief voor zijn bestaan. Dit laatste blijkt, wanneer men de voor- en nadeelen van den deelbouw in bepaalde cultures afweegt ten opzichte van de pacht. De eigenaar kan er meer of minder belang bij hebben, dat de grond of de cultuur aan dien grond verbonden bij het tijdelijk aan anderen ter bewerking afstaan in

1) In „the economic transition in India,” van THEODORE MORRISSON komt een beschrijving van den deelbouw in een Hindoe dorp van het Gaya-district voor (pag. 50—55). Niet alleen de landheer en de landbewerker, maar allerlei inwoners van het dorp deelen mede (timmerman, barbier, dorpszanger etc.). De gemiddelde oogstkosten komen volgens Dr. GUERSON op 7.9—8.8% van den oogstopbrengst; de dorpsgrootheden krijgen 2.4% van den oogst, terwijl de landbouwer 48%—49.16% en de landheer 48—49.66% krijgt van hetgeen overschiet, nadat de oogstkosten er af zijn. De grootte van dit aandeel is afhankelijk van de kaste, waartoe beiden behooren.

waarde vooruitgaat of tenminste in waarde gelijk blijft. Bij het kweeken van meerjarige cultures en bij het aanleggen van sawahs op tegals is het zaak, dat de waarde van het bezit vooruitgaat, terwijl bij het bebouwen van sawahs de waarde van kostbare leidingen en dijkjes niet terug mag gaan. De pacht en ook de deelpacht bieden geen voldoende waarborgen voor de vervulling dezer voorwaarden. Een voorbeeld genomen uit de praktijk van de Gambir-cultuur in de Wester-Afdeeling van Borneo, onderafdeeling Sambas, toont het gevaar zelfs van deelpacht voor meerjarige cultures aan.

„Veelvuldig” zoo wordt vermeld 1), komt het verpachten van een tuin voor. De pachter 2) betaalt den bezitter gewoonlijk $\frac{1}{10}$ — $\frac{1}{8}$ van de productie en is dan veelal bovendien verplicht de gambir aan den bezitter te verkoopen tegen den marktprijs.

Hoewel 't verpachten van den tuin den eigenaar veel gemak oplevert, lijdt deze toch doorgaans belangrijk schade, daar wel is waar in de pachtovereenkomst de verplichting, dat de planter alle zorg aan den aanplant besteden en op rationeele wijze het product winnen moet, staat, doch een hooge uitzondering is het, wanneer aan die verplichting wordt voldaan. De pachter is er, gedreven door eigenbelang, maar op uit de productie zoo groot mogelijk te doen zijn en weet dit doel te bereiken door hooge extra loonen aan de blad-snijders te betalen, met het gevolg, dat al het blad, dat de aanplant levert, weggesneden wordt, ten koste van het bestaan der planten, terwijl men zich bovendien weinig om het verdere onderhoud bekommert. Een verpachte tuin komt dan ook niet zelden als alang-alang veld in handen van den bezitter terug” 3).

1) Med. Enc. Bureau afl. VII, „Gambircultuur in de B. B. pag. 56 en 357.

2) Men zou hier beter van deelpachter kunnen spreken. Dezelfde onnauwkeurigheid komt voor in Med. Enc. Bur. „Pepercultuur” in de B. B. pag. 24—25.

3) Men vergelijkte „Besonders angezeigt wird er da sein, wo perenni-

In den deelbouw daarentegen heerscht de gewoonte, dat de deelbouwgever eenig toezicht op den gang van het bedrijf uitoefent 1).

De relatie tusschen hem, die de cultuur exploiteert en hem, die bepaalde rechten op den opstand heeft, moet bij de meerjarige cultures veel nauwer zijn, dan bij de gewone verhouding tusschen pachter en eigenaar gebruikelijk is.

Waar het uitsluitend om de waardevermeerdering van de cultuur te doen is en niet om het winnen van het product, bijv. bij de „Mendoewa laba”, een bepaald soort van werkovereenkomst in het gouvernement Atjeh en Onderhoorigheden, bij de pepercultuur gebruikelijk, waar, hoewel de tuin aan den oorspronkelijken eigenaar blijft, aan den bearbeider de helft van de waardevermeerdering voldaan wordt, na aftrek van wat hij als voorschot ontvangen heeft 2) kan men zich moeilijk een andere verbintenis als een soort deelbouw denken.

Wij willen nu die gevallen nagaan, waarin de deelbouw op maatschappelijke gronden, dus, buiten den aard van de cultures staande, in stand blijft.

De deelbouwgevers vinden we onder vroegere apanagehouders, grondbezitters zonder ploegvee, beheerders van eer-

rende Culturpflanzen (Öl- oder Maulbeerbäume, Weinstöcke) und deren Hilfsanlagen (Terrasse, Pfäle) den Hauptbestandteil des Gutswertes bilden, wo der Eigentümer also mit Recht Bedenken trüge ein so bedeutendes und leicht zerstörbares Kapital bloßen Pächtern anzuvertrauen. Es hängt vornämlich mit der klimatischen Notwendigkeit der Bewässerung zusammen, dasz in ganz Süd-Europa, im Süden Frankreichs, und in Vorderasien der Teilbau so weit verbreitet ist. RÖSCHER „Nationalökonomik des Ackerbaues,” pag. 160.

1) Als een moment, dat de deelbouw bepaalt noemt, DIETZEL „Prinzipiell steht dem Grundherrn die Berechtigung zu dem Wirtschaftsplan zu bestimmen und jeden Augenblick leitend und beaufsichtigend einzugreifen.”

2) M. E. B. afl. V, pag. 83. Op Bali wordt het aanleggen van sawahs op deze wijze soms uitbesteed. Grondeigenaar en aanlegger krijgen dan ieder de helft, LIEFRINCK, pag. 44.

lang te verdeelen boedels 1) en geldschieters, die op een of andere wijze de beschikking hebben over grond.

Dit zijn dus allen lieden, behalve die, welke als tweede genoemd zijn, welke niet voor het drijven van een eigen landbouw in aanmerking komen.

De geldschieters hebben daarbij de beschikking over de gronden, doordat de grondbezitters hunne gronden aan hen verhuurd en verpand hebben.

Dat het verhuren hier economisch met het verpanden op één lijn komt te staan, blijkt wel uit de redenen, die in de verslagen van de welvaartscommissie voor de toeneming van het verhuren soms genoemd worden.

Als reden voor toeneming van het verhuren wordt in Djembang genoemd „het verlopen van den landbouwersstand”, in Bangil, dat de verhuurder gebonden was aan den huurder door een voorschot (het geld gebruikte de verhuurder voor levensonderhoud en voor het betalen der landrente), voor Poerbolinggo en Tegal, dat de inlander een grootere geldbehoefte gekregen had, terwijl als reden van afneming van het verhuren o. a. genoemd wordt de invloed der loemboengdessa in het district Telaga der afdeeling Madjalengka in Grobogan en het verkrijgen van voldoende gelegenheid om op andere wijze aan geld te komen in Kediri. Eenmaal wordt opgegeven, dat men minder wilde inhuren, omdat men het voordeelijker achtte als pandleening of op de wijze van verkoop met recht van wederinkoop geld voor te schieten 2).

In deze omstandigheden heeft degene, die de grond verhuurt of verpand heeft geen middelen nieuwe grond in te huren; hij is min of meer gedwongen als deelbouwer zijn eigen grond in deelbouw te nemen. Wat in het vorige hoofdstuk over het verhuren en verpanden van gronden te

1) VAN VOLLENHOVEN, t. a. p. pag. 629.

2) M. W. V. economie dessa IX^a, pag. 124 en 126.

berde gebracht is, geldt als bepalende factor van het voorkomen van dezen vorm van in deelbouw nemen.

Wanneer men meer sawahs heeft dan men bewerken kan, geeft men ook wel sawahs in deelbouw uit. Men zal dan de beste sawahs wel in eigen bewerking nemen. Een mededeeling, dat alleen de slechtere sawahs in deelbouw uitgegeven worden slaat vermoedelijk op deze verhouding 1).

De regeling van de verdeling der „lusten en lasten” bij den deelbouw is vrij gecompliceerd. Men kan er van uitgaan, dat beide gelijkop gedeeld worden, nadat de bewerker zijn arbeid, de deelbouwgever zijn grond geleverd heeft.

De deelbouwgever zal, wanneer hij de eigenlijke grondbezitter is, de uitgaven voor de meer duurzame werken moeten bekostigen in geval de deelbouwnemer hier geen verdere voordeelen van trekt 2). Ook de landrente, moet in beginsel dikwijls door den deelbouwgever betaald worden.

Het kan nu echter zijn, dat de vraag naar grond zoo groot is, dat de deelbouwgever bepaalde voor hem voordeelige voorwaarden bij den deelbouw kan bedingen.

Zij zijn van *vierderlei aard*:

1. de *deelbouwer* moet zich soms met een geringer aandeel dan de helft van den oogst tevreden stellen, of zooals op Bali de padjeg, de oogstloonen, en de bijdragen voor de offerfeesten in padi van zijn aandeel bekostigen 3).

2. de *deelbouwer* moet voor den bewerker bijzondere diensten verrichten, een andere sawah zonder betaling bewerken, een aangrenzend stuk tegal in sawah omzetten of sapi's zonder vergoeding in bruikleen afstaan 4).

3. de *deelbouwer* krijgt een zeer klein aandeel in den oogst — in Soekaboemi slechts $\frac{1}{5}$ van den oogst; daartegenover

1) Adatrechtbundel II, pag. 119 en 242.

2) LIEFRINCK I. G. 1887, t. a. p. pag. 546.

3) LIEFRINCK, t. a. p. 547.

4) LIEFRINCK, t. a. p. 546 en 547.

krijgt hij dan het recht om na den oogst eenige maanden op de sawah visch te teelen 1). Soms komt het zelfs voor in de nabijheid van de afdeelingshoofdplaatsen (in de Preanger?), dat de deelbouwer niets van den opbrengst der eerste sawah-oogst verkrijgt, maar alleen na afloop van den oogst de beschikking over den grond om er tweede gewassen op te teelen 2).

Een gelijksoortig geval vinden we ook van Pasoeroean vermeld, waar de bewerker slechts de helft van de volgende polowidjo-oogst verkrijgt 3).

4. de *deelbouwer* moet een som geld aan den deelbouwgever leenen; een bedrag dat al dan niet op den duur afgeschreven wordt 4), de bewerker heeft dan als voordeel, dat de eigenaar hem niet zoo spoedig zijn verbintenis kan opzeggen. In Rembang ontving de eigenaar van mooie gronden bij het aangaan van een marocontract f 0.50 tot f 2.50 en in Japara f 5.— tot f 12.—, onder den naam van „interes vooruit” 5). De toestand onder 1 beschreven is economisch zuiver. De deelbouwnemer en gever dragen daar gezamenlijk het risico van hun landbouw; de aandelen zijn verschillend, omdat op de arbeid- en grondmarkt- voor zoover men hiervan spreken mag — gebleken is, dat de waarde van dien arbeid lager wordt geschat, dan de waarde van het grondgebruik.

In geval 4 zien wij een geleidelijken overgang naar een pacht-overeenkomst. De deelbouwgever stelt er hier prijs op direct bij het aangaan van het contract een som gelds in handen te krijgen. De verhouding is hier klaar en doorzichtig. De deelbouwnemer zal in deze gevallen, het geld wel elders

1) M. W. V. Va, pag. 75.

2) „De landbouw der inlandsche bevolking op Java,” H. C. H. DE BIE, Med. uit 's Lands plantentuin, pag. 70.

3) M. W. V. Va, pag. 72.

4) LIEFRINCK, pag. 536.

5) M. W. V. Va, pag. 75.

moeten opnemen. Een gemakkelijk verkrijgbaar crediet zal de ontwikkeling tot een pachtovereenkomst in de hand werken.

In de gevallen 2 en 3 wordt het beginsel van deelloon min of meer verlaten. De deelbouwnemer verricht in geval 2 o. a. arbeid die met de culture op den akker, waarop de deelbouw betrekking heeft, niet uit te staan heeft; terwijl die arbeid wel vergoed wordt met een deel van den oogst van genoemden akker.

Bij sommige voorbeelden in geval 3 is van deelbouw geen sprake.

Het eigenaardige van deze beide loonstelsels op Java is, dat de landarbeider-deelbouwer niet, zooals in vele andere landen, in een meer voortdurende verhouding tot den deelbouwgever staat vooral in het derde geval, waarbij hij voor eigen risico een tweede gewas mag teelen, zal hij een dergelijke verbintenis nu eens met den een, dan weer met den ander sluiten. Wanneer nu in dit geval de oogst van dit tweede gewas mislukt, dan is de positie van den werknemer buitengewoon moeilijk geworden, omdat hij als arm werkzokende dan geen ruggesteun heeft. De verhouding landbouwer-arbeider, waarbij de eerste, den laatste door moeilijke tijden eenigszins heenhelpt, is op Java met zijn arme landbouwers moeilijk denkbaar.

Men treft wel een mededeeling aan als deze, dat de deelbouwnemer de zaaipadi goedkoopster bij den deelbouwgever kan leenen dan bij een ander; maar de hulp van den deelbouwgever is hier toch wel zeer klein 1).

Wij stelden het beginsel voorop, dat in den deelbouw de lasten door beide betrokkenen gedeeld worden. Wanneer echter een van beiden hier minder in bijdraagt, doordat hij voor dat doel de middelen niet heeft, dan valt ook de verdeling van den oogst anders uit. De verdeling in drie deelen

1) „Beantwoording vraagpunt” enz., H. C. H. DE BIE, T. B. B. 1903, pag. 414.

heeft om deze redenen wel plaats, zooals in Bantam 1). Degene, die alle lasten draagt, krijgt dan $\frac{2}{3}$ van den oogst. Dit stelsel maakt het mogelijk, dat het nemen van crediet door dengene, die de helft van de kosten niet kan bijdragen, niet noodig is. Bij het aanleggen van een tuin voor meerjarige gewassen is het den deelbouwnemer niet altijd mogelijk om in zijn eigen onderhoud te voorzien en om in de kosten aan die cultuur verbonden, bij te dragen. De deelbouwgever verleent hem dan soms een voorschot, dat hij eventueel uit den opbrengst van tweede gewassen kan terugbetalen. Grondbezitter en deelbouwnemer deelen dan den aangelegden tuin.

Wanneer de deelbouwnemer dit voorschot niet terug kan betalen, is zijn aandeel zeer gering. Dit komt bijv. in de gambircultuur in de Riouw-archipel voor, waar bewerker en grondeigenaar samen de cultuur in maatschap komen te bezitten, maar waarbij de rechten van den laatsten wel 30 maal zoo veel waard zijn als die van den eerste 2). De bewerker moet namelijk de vruchten van zijn stuk tuin aan den deelbouwvoorschotgever beneden de marktwaarde leveren, terwijl hij de goederen, die hij behoeft bij hem moet inkoopen.

Deze rechten van voorkeur bij opkoop zijn natuurlijk, vooral wanneer de winstmarge kleiner of grooter gemaakt mag worden (soms staat het percentage van den marktprijs, waartegen verkocht moet worden vast) uiterst geschikt om tot woeker- verhoudingen uit te groeien.

Soms is de voorschotgever tevens grondbezitter; in andere gevallen heeft de deelbouwer-arbeider alleen met den planter te maken, die op zijn beurt in verbinding met den voorschotgever staat.

In al deze gevallen op de buitengewesten voorkomend, is de grondwaarde gering in verhouding tot de onderhoudskosten van den bewerker tijdens den tuinaanleg.

1) Adatrechtbundel II, pag. 21.

2) Med. Enc. Bureau, Gambircultuur afl. VII, pag. 20.

Deze verbinding van arbeid en kapitaal, die een sterke overeenkomst met den deelbouw hebben, komen ook voor bij het verwerken van het product. In een zeer primitieven vorm vinden wij dit bij de klapperverwerking in *Bantam* 1). Bezitters van inrichtingen tot klapperoliebereiding geven lieden die uit hunne klappers de olie willen winnen, de beschikking over deze inrichtingen op voorwaarde, dat zij de uitgekneede massa ontvangen, terwijl de laatsten de olie krijgen.

Gelijksoortige overeenkomsten vindt men in de gambircultuur. De een levert inrichting en bladen en de ander zijn arbeid; het verwerkte product wordt verdeeld.

Het is niet goed denkbaar, dat deze industrieën op een dergelijke wijze zoo goed mogelijk gedreven zullen worden. Ook van den deelbouw wordt soms gezegd, dat de akkers slecht bewerkt worden.

Tot nu toe was in al deze voorbeelden de deelbouwgever de economisch sterkere onder zijn mede-landbouwers. Dit is niet altijd het geval. Iemand geeft zijn grond wel eens in deelbouw uit door een beslist gebrek aan werkkapitaal. Gajoërs, die hun suikerrietvelden zelden of nooit verkoopen of in deelbouw uitgeven, doen dit met hun tabakladangs wel, doordat men de tabak niet, het suikerriet wel zonder verlies een geruimen tijd aan zich zelf kan overlaten 2). Dat de grondbezitter zijn gronden in deelbouw uitgeeft, omdat hij geen ploegvee heeft, komt veel voor 3).

Wanneer men uit gebrek aan werkkapitaal zijn gronden in deelbouw uitgeeft, gebeurt het wel, dat men zelf als koeli elders gaat werken 4).

Overigens is het in deelbouw geven een voordeelige transactie en wijst het terug op een zekere welgesteldheid van den in deelbouw-gever.

1) Oliegewassen, Dr. J. J. A. Wijs, O.-Indische cultures II, pag. 663.

2) SNOUCK HURGRONJE, t. a. p. pag. 355.

3) M. W. V. Va, pag. 71 en 92.

4) V. I. C. 1910, pag. 12.

Naast deelbouw en verhuren, om in een directe geldbehoefte te voorzien (verhuren — verpanden), komt in vele deelen van Java en Bali ook een meer gewone vorm van veldhuur voor, waarbij de verhuurder niet van uit een directen geldnood handelt.

De huur wordt gewoonlijk voor een korten tijd aangegaan. De huurder zal nu tijdens die eene oogst, zooveel mogelijk van den grond trachten te trekken, als hem mogelijk is, zonder er rekening mede te houden, of die grond in vruchtbaarheid achteruitgaat. Een pachter, die voor langeren tijd de grond huurt zou in de volgende jaren de schade hiervan ondervinden. Bij het bepalen van den huurprijs let men nu op het gewas dat gekweekt wordt.

De huurprijs van één oogst per bouw was in Bali 6, 8 of 12 rijksdaalders, al naar gelang djagoeng, indigo of tabak op het veld wordt geplant 1).

In de tabakcultuur, waarbij het verhuren van gronden veel voorkomt, was de huurprijs 50 % hooger, wanneer de grond een jaar braak had gelegen 2).

Waar bij het verhuren de verhouding van verhuurder en huurder zuiver zakelijk geworden is, is het niet te verwonderen, dat dit invloed heeft op de verhouding van dezen laatsten ten opzichte van de voor zijn landbouw benodigde arbeidskrachten. „Alleen daar, waar sawah's verhuurd zijn, wordt 't snijloon veel in geld uitbetaald” zegt een verslag uit Bangil 3).

Ten slotte willen wij naast de genoemde vier categorieën van arbeid en den deelbouw ook de loonarbeid naar voren brengen. Zooals in genoemd voorbeeld treffen wij dezen arbeid

1) LIEFRINCK, pag. 546.

2) „Verslag over de tabakcultuur in het district Garoeng der residentie Kedoe,” Teysmannia deel 17. Korte berichten uitgaande van het Dep. van Landbouw.”

3) Adatrechtbundel II, pag. 258.

aan, wanneer een zuiverder taxeerling van economische waarden in een maatschappij ingang gaat vinden.

Dit kan zijn — zooals in genoemd voorbeeld — in cultures die vnl. voor gebruik in eigen huishouding gekweekt worden; in 't algemeen echter zal dit in hoofdzaak geschieden in streken, waar hoofdzakelijk voor de markt geproduceerd wordt.

Het is vnl. de tijdelijke arbeid, die in loondienst verricht wordt. De arbeidskrachten zijn dan gewoonlijk van elders komende lieden, die hun eigen landbouw in verband met de veranderde economische omstandigheden (zie § 1 en § 2) geen voldoende inkomsten meer hebben. Van Tobelo, waar een extensieve rijstcultuur gedreven wordt, zegt HUETING „door gebrek aan uitvoerartikelen is ook het geld schaarsch en zwerft de mannelijke bevolking veel rond naar Batjan, Obi, etc. om geld te verdienen” 1). Een dergelijke bevolking zou in dienst van Ind.-landbouwers elders loondienst willen verrichten, hetgeen zij thuis uit „schaamte” of anderszins zouden nalaten (bijv. de Bantammers in de Kampongs) 2). Wanneer dergelijke „trekkers” zich in het andere land zouden gaan vestigen, zouden zij geen arbeid in dienst van een ander meer verrichten 3). In de Lampongs bijv. zouden de Bantammers dan een eigen tuin aanleggen of een tuin in deelbouw willen bewerken.

Dergelijke „trekkers”, die in andere streken of in andere omstandigheden wèl in loondienst willen werken, en die in eigen landbouw geen voldoende verdiensten meer hebben, vindt men in den geheelen archipel.

Uit de streek van de V kota's trekt men naar de Maleische Staten 4) of naar Tapanoeli; Dajaks ontginnen gronden voor

1) Het district Tobelo op de O.-kust van „Halmahera,” A. HEUTING, T. A. G. XXII 2e serie.

2) „De Lamponsche districten” door Dr. BROERSMA, pag. 244.

3) BROERSMA, t. a. p. pag. 58.

4) B. C. K. 15 Aug. 1919 pag. 83.

de gambircultuur voor Chineesche planters in loondienst 1) en in sommige tabaksstreken in Kedoe, worden voor grondbe-
werking, koeli's van elders gebruikt 2).

In 't algemeen komt de vaste arbeid in loondienst, ook op Java 3), nog uiterst weinig voor.

Wij willen nu in een volgend hoofdstuk de beteekenis, die het crediet voor het zich wijzigen van den arbeidsvorm kan hebben, kort nagaan.

1) M. E. B. afl. VII, pag. 51.

2) „Verslag tabakscultuur in Garoeng,” Teymannia 17, pag. 514.

3) VAN VOLLENHOVEN I, t. a. p. pag. 643.

HOOFDSTUK IV.

DE CREDIETVERSTREKKING VAN WEGE HET VOLKSCREDIETWEZEN VOOR DOELEINDEN WELKE RECHTSTREEKS MET DE PRODUCTIE IN VERBAND STAAN.

De credietverstrekking van het volkscredietwezen aan de landbouwers voor de zgn. „productieve” doeleinden is in de laatste jaren zeer sterk toegenomen.

De mededeelingen echter — dit moet vooropgesteld worden — van het volkscredietwezen, die aanduiden voor welke doeleinden geleend wordt, geven geen zuiver beeld van de soort van credietbehoefte der betrokkenen.

Het feit bijv., dat de landbouwer geld aanvraagt voor het koopen van zaad of van een buffel, kan als directe oorzaak hebben, zowel, dat die landbouwer voor een gemeenschappelijken maaltijd of voor eigen verbruik een buffel geslacht en het zaad verbruikt heeft 1), als dat hij met die kapitaalgoederen zijn landbouw op eenigszins andere wijze wenscht te voeren, dan hij tot nu toe deed.

Wanneer wij er nu van uitgaan, dat een landbouwer zonder kapitaal van buiten af op te nemen, niet in staat is zijn landbouw uit te oefenen, zooals hij dat *wil*, dan wordt zijn credietbehoefte bepaald door:

a) de *grootte* van de *kosten* voor den inkoop van benodigde goederen en de betaling van diensten aan hen, die arbeid voor den landbouwer verricht hebben;

b) de *perioden*, die liggen tusschen de „bedrijfs”kosten en de „bedrijfsinkomsten”.

1) „Politiek van het inlandsch credietwezen”, Dr. J. H. BOEKE, I. G. 1912 II pag. 1435.

Naar den gang van het bedrijf willen wij nu uitgaan van het crediet, noodig voor *aankoop van zaad, stekken of kweekplantjes*. De oorzaken, dat zaad ingekocht moet worden, zijn van verschillenden aard. Zooals wij zagen, kan het zijn, dat het zaad als voedsel verbruikt is. In den landbouw, die men van oudsher beoefent, zooals de rijstcultuur, komt dit niet veel voor en dan nog tracht men het zaad zooveel mogelijk van elkander te leenen, omdat juist op dit gebied, de onderlinge hulp nog zeer sterk leeft. Tegen het willekeurig inkoopen van zaad, wordt wel opgemerkt, dat dit geen goede hoedanigheid waarborgt 1).

Een belangrijke oorzaak, die tot inkoopen van zaad voert, is het verschijnsel, dat de landbouwer meer dan vroeger aan vruchtwisseling doet: Bij de rijstcultuur bijv. is het verhuuren van sawahs aan suikerfabrieken soms de oorzaak van het moeten inkoopen van zaaipadi 2).

De vruchtwisseling is echter voor de tweede gewassen veel belangrijker dan voor de eerste.

Gewoonlijk vindt de landbouwer het te lastig om bij vruchtwisseling zaden en stekken te bewaren. Soms ook is het onmogelijk om de zaden goed te bewaren, zooals bij katjang tanah (Holle), waarvan het zaad niet te oud moet zijn en dan ingekocht moet worden bij landbouwers elders, die juist katjang geteeld hebben 3). De afdeeling-bank te Cheribon verstrekt credieten voor deze katjang-teelt. Voor andere gewassen, zooals bij bataten heeft men geen kapitaal voor inkoopen van plantenmateriaal noodig; omdat men daarbij de stekken eenvoudig van het loof van afgeoogste velden kan nemen.

1) M. W. V. Va pag. 95.

2) M. W. V. Va pag. 94.

3) Vruchtwisseling, K. VAN DER VEER, voordracht gehouden voor leerlingen der bestuurschool, Teysmannia, 28 pag. 476.

De credietverstrekking voor den aankoop van zaden enz. kan ook noodig zijn in streken, waar nieuwe cultures ingang vinden. In 1912 werd in Djambi bijna uitsluitend voor de volkscultuur voor *f* 45.000, aan landbouwzaden ingevoerd 1).

De inkoop van zaden wordt voor den landbouwer van groote beteekenis, wanneer productiedeeling in dit landbouwonderdeel ontstaat, en zich beroepskweekers gaan vestigen, zooals dit in de *tabak* en *gambircultuur* wel voorkomt (blz. 31) en een enkel maal ook in de rijstcultuur. De bibit per bouw voor tabak kost ongeveer van *f* 2.50 — *f* 6.—, voor een bouw gambir \pm *f* 4.50 2).

De algemeene beteekenis van de credietverstrekking voor den inkoop van zaden enz. wordt eerst dan groot, wanneer de landbouwer met een sterker economisch besef zijn cultuur gaat beoefenen. Veelal zijn de verhoudingen nog zóó, dat de landbouwer een bepaald gewas gaat bouwen, omdat hij daarvan toevallig nog zaad of bibit in voorraad heeft 3). Gewoonlijk is dit het geval, met het zaad van het laatst geteelde gewas.

De belangrijkste uitgaven van den landbouwer zijn echter die, welke betrekking hebben op de *arbeidskosten*. Deze kosten zijn moeilijk in een waardeeneheid uit te drukken, bij de gecompliceerdheid der arbeidsvormen, die men gebruikt. De grootte van de arbeidsmoeite vindt zijn uitdrukking niet in de hoogte der vergoedingen. „Het meten van het toegezegde loon in natura geschiedt bij

1) „Een en ander over de bevolkingsrubbercultuur in de afd. Moeara boenjo”, T. B. B. 45, pag. 293.

2) „Gambircultuur”, BESSELING T. B. B. XLIII pag. 55 en 56.

3) M. W. V. Va. pag. 86.

schaffing en is zeer willekeurig" 1). Dit doet er minder toe natuurlijk, wanneer men op deze wijze, wederkeerig bij elkander werkt.

Het nauwkeurig schatten van de arbeidswaarde geschiedt nog het meest in tijden, dat men zuinig met zijn goederen om moet springen. Het schijnt mij niet toevallig te zijn, dat men bij de vergelijking van de kostenrekeningen, die door verschillende schrijvers reeds opgesteld zijn, voor het plantloon bij de sawahrijscultuur een ongeveer gelijk bedrag vindt 2).

Het plantloon wordt dan ook meer en meer in geld voldaan. Dit geldt ook voor de kosten der grondbewerking. Door invloed der banken ging de bevolking in Madjalengka er toe over, om de bewerking, uitsluitend onder de verplichting van wederkeerigheid, alleen voor den kost, te doen plaats maken voor arbeid in loondienst 3).

Bij het oogsten daarentegen kan men zich de weelde van in de meer traditioneele verhoudingen te blijven leven, beter getroosten. Doordat men in dien tijd een zekeren overvloed van product heeft, is het niet zoo noodig, dat men de waarden nauwkeurig afweegt.

Het is de tijd verder van gemeenschappelijke feesten. Het is onjuist, om de hoogte van het oogstloon, in 't bijzonder, in een bepaald bedrag vast te leggen. Bij wederkeerige hulp is dit zooals gezegd, betrekkelijk onverschillig.

Bij schrijvers, die kostenrekeningen opgesteld hebben, vindt men dan ook bij het oogstloon de meest uiteen-

1) Adatrechtbundel II pag. 156.

2) Plm. f 3 per H. A. Aldus gevonden door landbouwleeraar SMITS in de onder-afd. Oud-Agam (S. W. K.) gec.; „Is de rentestandaard der afdeeling-banken te hoog?" VAN DRANEN, B. C. K. Juli 1917, pag. 53.

Bijdragen tot de ontleding van het inlandsch landbouwbedrijf, L. KOCH, Adatrechtbundel II, kostenrekening van sawahrijscultuur in Probolinggo.

3) V. V. C. 1916 pag. 4.

loopende gegevens. KOCH, die op zijn proefvelden, een gelijk bedrag per uur betaalde, zoowel in den plant- als oogsttijd, vindt voor het oogsten (+ transport en drogen) een bedrag ongeveer gelijkstaand aan één vijftiende van den opbrengst bij toepassing van de „*Sumatraansche*” cultuurwijze. SMIRTS daarentegen vond in oud-Agam (S. W. K.), dus in de feitelijke verhoudingen voor het oogstloon één derde van den opbrengst.

In de praktijk vindt men het cijfer van KOCH ook wel terug, bijv. in Pasoeroean ($\frac{1}{10}$ — $\frac{1}{20}$) en dan zooals wel te begrijpen is, in verhoudingen, waarbij het een ieder vrij staat, mee te komen snijden (ngrampijang), zonder wederkeerige hulp dus.

In de Indonesische samenleving neemt de grootte van het snijloon steeds af, hetgeen in verband staat met de noodzakelijkheid om zuiniger met de goederen om te gaan, die men heeft, waardoor men scherper taxeert. De bezwaren, die dan tegen de wederkeerige hulp gelden, werden reeds naar voren gebracht (pag. 81).

In verband met de veranderingen in de oogstloontaxeering kan à priori verwacht worden, dat de banken slechts een geringen invloed kunnen hebben. De bevolking toch heeft in dien tijd de beschikking over wat kapitaal. Alleen wanneer men den verkoop van het product wil uitstellen, om dan betere prijzen te maken, kan een zeker crediet van beteekenis zijn.

In den Indonesischen landbouw is de algemeene tendenz om de vergoedingen zooveel mogelijk vlak na den oogst te verrekenen. De arbeid van planten en wieden en ook van ploegen, wordt soms met een deel van den oogstvergoed. Het schatten van de arbeidswaarde is hierbij onnauwkeurig, omdat geen rekening gehouden kan worden met de waarde van den oogst, die al of niet goed of slecht kan uitvallen. De arbeidsmoeite bij het oogsten in

het deelloon uitgedrukt, is evenredig aan de grootte van den oogst, zij het ook niet aan de oogstwaarde.

De verrekening van het plant,- wiede- en ploegloon tegelijk met het snijloon, wordt echter door de economische veranderingen tegengaan. Deze splitsing bij de vergoeding van den arbeid komt in Banjoemas sterk uit bij de vervanging van het padjeganstelsel van betaling door het bekbekan-stelsel 1).

In dit verband moet verder gewezen worden op de beteekenis van de credietverstrekking bij gevallen van overgang van den deelbouw naar huur eenerzijds en arbeid in loondienst anderzijds.

Wij moeten hierbij teruggaan op de reeds genoemde factoren, die invloed op het ontstaan van den deelbouw uitoefenen. Allereerst zagen wij, dat iemand die zijn grond verhuurt uit nood, dikwijls tot deelbouw overgaat. Kan de bank nu zoo iemand aan een voorschot helpen, dan komt ook de deelbouw niet tot stand. Hetzelfde geldt van de gevallen reeds genoemd, waar landbouwers uit gebrek aan bedrijfskapitaal hunne gronden in deelbouw gaan uitgeven, om dan zelf soms elders als koeli dienst te gaan doen.

Waar verder in het geval, reeds eerder genoemd, de deelbouwnemer een zeker voorschot aan den deelbouwgever moet verstrekken, kan met behulp van crediet een meer zuivere pachtverhouding zich ontwikkelen.

Dit zijn echter de eenige gevallen, waarbij het crediet op den vorm van dezen arbeid (of huur) invloed kan uitoefenen; omdat die onmiddellijk zijn oorzaak in een zekere kapitaalbehoefte vindt.

Overigens zal de credietverstrekking op het verdwijnen

1) Adatrechtbundel II pag. 155,

van den deelbouw weinig invloed hebben. Een Indonesiër zal in 't algemeen liever deelbouwgever dan grondverhuurder zijn, omdat hij daarmee in een meer directe verhouding tot zijn grond blijft staan. Dit komt zijn aanzien ten goede. Daarbij is het ook niet onvoordeelig, deelbouwgever te zijn. Aan den anderen kant is men er in 't algemeen — zooals wij zagen — meer opgesteld, deelbouwer te zijn dan arbeider. Men voelt zich dan zelfstandiger en tegenover zijn dorpsgenooten zoo al niet grondbezitter, dan toch iemand, die tijdens den groei van het gewas een zekere beschikking over den grond heeft.

Soms werkten de credietverstrekkingen van de bank den deelbouw in de hand „bij onderzoek bleek, dat vele „sawahbezitters een gedeelte der hen door een afdeeling „bank verstrekte bedragen besteedden om daarmee hun „velden in deelbouw door hunne beziflooze dessagenooten „te laten bewerken en met de daardoor verkregen aan „zienlijke winsten voortgingen hun bezit te vergrooten door „aankoop van gronden” 1).

Uit dit voorbeeld blijkt, hoe in een maatschappelijk geheel nieuwe middelen geassimileerd kunnen worden, om daarmee het oudere verband in stand te doen blijven.

De beschikking over een zeker kapitaal kan dus de ontwikkeling van deelbouw in de richting van huur eenerzijds en arbeid in loondienst anderzijds niet zonder meer werkstelligen.

Het economisch zwakke karakter van den deelbouw zal eerst dan blijken, wanneer de bevolking tot meerdere intensivering van haar landbouw overgaat, in welk stadium de noodzakelijkheid groeit, dat aan degene, die den grond

1) V. V. C. 1916 pag. 4.

exploiteert ook de baten van zijn *meerdere* inspanning en uitgaven geheel ten goede komen, wat alleen bij het zelf in bewerking nemen of het huren van gronden mogelijk is.

Daarnaast zal de deelbouw, in de meerjarige culturen, om de reeds vroeger genoemde redenen, zich langer in stand weten te houden.

Zooals direct af te leiden valt uit het feit, dat de tabakscultuur meer voor de markt werkt en loonarbeid er meer doorgedrongen is, vond de credietverstrekking van de afdelingsbanken voor bedrijfsdoeleinden (waarbuiten in dit geval de kosten voor veeaankoop en onderhoud vallen 1) in de beginjaren vooral in deze culture toepassing.

Enkele afdelingsbanken, zooals Bandjarnegara en Batang hadden in 1909 ongeveer 50 pCt. van hun uitstaande gelden voor de cultuur van tabak in crediet verstrekt.

Ook in de andere culturen op Java, door de Javaansche bevolking gedreven, kreeg de credietverstrekking voor deze doeleinden, — waarvan eerst zoo weinig verwacht werd 2) — eenige beteekenis. De ontwikkeling, die de teelt van tweede gewassen genomen heeft, heeft de behoefte aan dit soort crediet stellig grooter doen worden. Op Java was in 1919 de credietverstrekking voor de tabakscultuur sinds 1909 vier maal zoo groot geworden, voor de overige landbouw was dit zesmaal.

Het gemiddelde bedrag per leening overeenkomst was in beide gevallen in de laatste jaren ongeveer gelijk (f 38.—).

In de derde plaats moeten wij bij het naar voren brengen van de behoefte aan „bedrijfs” crediet wijzen op de credietverstrekking van het volkscredietwezen voor den *aankoop van vee*.

1) De credietverstrekking hiervoor wordt apart geboekt.

2) Zie woeker en landbouwcrediet. I. G. 1901 pag. 809, de aanleg van een bahoe sawah kost niet meer dan f 5.— f 7.50, landbouwcrediet is onnoodig.

Het vee, dat in Indië allereerst trekdier is, ontleent zijn waarde, 1) aan het gebruik, dat men er van maken kan voor grondbewerking en transport. Daar veel van dit werk ook door menschenlijken arbeid verricht kan worden beslaat er een zekere relatie tusschen de waarde van vee en die van menschenlijke arbeid. Men neemt aan, dat ploegvee iemand in staat stelt al naar omstandigheden twee, drie of viermaal zooveel grond te bewerken.

Het geval doet zich nu voor, dat het vee goedkoop is in zeer extensief bebouwde streken (waar voor het gebruik een overvloed van vee is), maar ook daar waar de grond algemeener in gebruik genomen is. De onderhoudskosten 2), die in deze streken grooter zijn, doen ook een zekeren invloed op de vee prijzen gelden.

Van de Preanger werd in 1900 gezegd: „verreweg de meerderheid der landbouwers komt het dus voordeliger uit hun sawahs met den patjoel te bewerken, dan daarvoor buffels te onderhouden” 3).

In verschillende streken is het voor de bevolking economischer gedurende de tijden van grondbewerking vee te huren van lieden uit streken, waar men de dieren gemakkelijker kan weiden (men kan de dieren ook in die streken uitbesteden). „Waar de bevolking welgesteld genoeg is, om vee te huren, houdt ze er bij voorkeur geen vee op na”, zegt een verslag 4).

In de jaren, dat het georganiseerd credietwezen zijn werkzaamheden aanving, heeft men zich niet altijd voldoende afgevraagd of *veevermeerdering* nuttig en noodig

1) Soms aan zijn eigenschappen als renstier bijv. bij Madoereeren.

2) Voor voeding zie M. W. V. veeteelt Kedoe pag. 13 en 18 ; Pasoeroean pag. 12 en 16 en Kedirie pag. 11 voor het weiden heeft men soms een buffeljongen noodig, die geringe inkomsten heeft.

3) M. W. V. veeteelt. Preanger pag. 6.

4) Zie Semarang pag. 13.

was. Men wilde vòòr alles de bevolking kapitaalkrachtiger maken en dit bereiken mede door het propageeren van veeaankoop.

Zoo stond de bank van Moesi-Illir in haar beginjaren slechts aankoop van vee van buiten de afdeeling ingevoerd toe, o.a. uit het motief, dat door onderlingen koop en verkoop, de bezittingen van de bevolking niet vermeerderd werden. Een gelijksoortige houding nam de bank ten opzichte van den onderlingen koop en verkoop van huizen in 1).

In Bodjonegoro voerde men vanwege de bank zooveel vee in, dat de landbouwers er niet meer aan wilden 2).

Zoolang de geringe vraag naar vee (en dus de lage prijzen in de meer bevolkte streken) terug te voeren is op het feit, dat zooveel in den landbouw hun werk zoeken, en dat de waarde van het vee in de eerste plaats van haar functie als trekkracht afhangt, is van veeinvoer weinig te verwachten.

Een enkele maal worden credieten verstrekt voor den opkoop van magere dieren, die de landbouwers vet kunnen mesten voor den lateren verkoop (bijv. in Karangjar). Het vee moet dan zooveel mogelijk in den stal blijven. In den oostmoesson kan het met gedroogd katjangloof, padistroo enz. gevoederd worden. Het geldt hier voornamelijk het propageeren van een beteren landbouw met de voorhanden middelen; kapitaalintensiveering is hier onnoodig.

Van groote beteekenis kan het invoeren van goed fokvee voor de veeverbetering zijn.

1) Verslag over het boekjaar van de afdeelingbank „Moesi Illir”, T. B. B. XVII pag. 63.

2) V. I. C. 1908.

In deze richting is van het werk van het volkscredietwezen nog veel te verwachten.

Het volkscredietwezen staat dus ten opzichte van de behoefte aan vee van de bevolking voor een tweeledige taak:

1. Het gewone verkeer van vee in- en verkoop, en van in- en verhuur voor en na den grondbewerking mogelijk te maken;

2. het aan de bevolking gemakkelijk te maken, om zich beter fokvee aan te schaffen, waarbij de landbouwvoorlichtingsdienst de schakel vormt.

Met de credietverstrekking die ten doel heeft, in een behoefte aan vast kapitaal te voorzien, maken wij kennis bij de verstrekking voor *grondverbetering*.

Een soort crediet kan men er in zien, wanneer de staat grootere melioratie's aanlegt en nu uit de vermeerderde padibelasting aflossing en rente verkrijgen wil.

Dáár echter, waar men van het standpunt uitging, zooals op Ceylon 1) dat de rendeering van de werken in een verhoogde padibelasting moet gevonden worden, bleek dit niet mogelijk te zijn. Ook bij de Pemaliwerken op Java, bleek, dat de meerdere opbrengst van de landrente niet meer dan 0.7 pCt. bedroeg 2). Wel was er minder landrente afschrijving van de nu bevlodeide sawahs.

De credietverstrekkingen voor kleine melioratiewerken op Java worden in de verslagen gering genoemd. Wel wordt voortdurend gewezen op den nieuwe aanleg met behulp van door de banken verstrekte gelden, van sawahs op de kolonisatieerreinen in de Lampongs en elders.

1) Die Kreditorganisation in den Deutschen Schutzgebieten mit besonderer Berücksichtigung der in anderen Ländern gemachten Erfahrungen". Dr. ZOEPFL. Deutsches Kolonialblatt XXIII pag. 135.

Encyclopedie van Ned.-Indië: Bevolcing.

Het vraagstuk, of de melioratie een tak van gemeentezorg moet zijn, waarvoor de inlandsche gemeenten van de banken credieten zouden kunnen opnemen, — een vraagstuk door A. L. SAMSON in Kol. Studiën jaargang 1921 aan de orde gesteld, — behoort meer in een verhandeling over de inlandsche gemeente thuis; zoodat het hier niet verder besproken zal worden.

Wat in dit hoofdstuk tot nu toe over het landbouwcrediet gezegd is, heeft meer speciaal op de éénjarige cultures betrekking. Bij de *meerjarige* cultures kunnen wij in onze beschouwingen ook uitgaan van de kosten van den landbouw, en daarbij onderscheiden die, welke voor het onderhoud en welke voor den aanleg noodig zijn.

De belangrijkste kosten, van die, welke ik tot de onderhoudskosten zou willen rekenen, zijn die, welke op het plukken betrekking hebben. Ten opzichte van dit plukken, moet er op gewezen worden, dat dit voor eenzelfde gewas, soms over het geheele jaar verspreid voorkomt en soms slechts op bepaalde tijden. Bij de Liberiakoffie bijv. rijpen de bessen het geheele jaar, terwijl dit bij de Javakoffie slechts op enkele tijden geschiedt.

In de Lampongsche districten vindt de peperpluk alleen op bepaalde tijden plaats, op Banka daarentegen, geschiedt het plukken van peper het geheele jaar door. Dit verschijnsel, op Banka, dat zijn oorzaak misschien in klimatologische omstandigheden heeft, vindt zijn uitdrukking in de vrije constante peperuitvoer van dit eiland over de verschillende maanden 1)

In het geval nu, dat het plukken het geheele jaar door kan geschieden, is de landbouwer dikwijls in staat de werkzaamheden — op zijn wijze — alle zelf te verrichten.

Bij grootere tuinen vindt dan soms deelwinning plaats.

1) „De onderzoekingen over het ontijdig afsterven van peperranken in Ned.-Indië” De Pepercultuur op Banka, Dr. A. A. L. RUTGERS pag. 8.

Wanneer men echter enkele vaste oogsttijden heeft, moet men arbeiders in loondienst nemen (blz. 99) om de vruchten vlug te plukken.

De beteekenis van de plukloonnen blijkt wel hieruit, dat naar raming de peperplukkende Bantammers in de Lampongs negenhonderd duizend gulden verdienen door dit plukken. Grootte bedragen moeten dus op een bepaald oogenblik, waarop de oogst gewoonlijk nog niet afgezet is, peperplanters ter hunne beschikking hebben. De afdelingsbanken helpen hen aan deze bedragen.

Er zijn verschillende middelen om de kosten van aanleg van een tuin zoo laag mogelijk te houden en de uitgaven over een langeren tijdsduur te verdeelen.

Het meest doeltreffend is, dat men den tuinaanleg op een kleine oppervlakte begint, om den tuin dan langzamerhand uit te breiden. De cultuur hoeft daarbij aan intensiviteit niet in te boeten. Bovendien heeft men het voordeel, dat men een tuin met planten verkrijgt van gelijk type, wanneer men, zooals bij de peper, de stekken aan de bestaande planten ontleent.

Men kan ook het wegruimen van boomstronken bij de ontginning, terwijl de tuin opgroeit, langzamerhand verrichten of zooals bij de theecultuur (in dit voorbeeld de Europeesche theecultuur in de Preanger) voorloopig alleen daar paffollen, waar de theeplanten komen te staan.

Ook kan het verkiezen van steunboomen, — waarvan de stekken soms goedkoop zijn en het onderhoud pas later komt — boven de duurere ijzernouten steunpalen in de de pepercultuur om deze reden soms gebillijkt worden.

Toch is de behoefte aan grootere bedragen bij de landbouwers met tuinen grooter dan bij hen, die sawahs en dergl. in bezit hebben of bewerken. Dit hangt echter hiermee samen, dat de tuinbezitters groote oppervlakten in deelbouw laten bewerken, en meestal tegelijk voor al de deelbouwers crediet bij de bank opnemen.

Het verschil in leensom blijkt duidelijk, wanneer we de bedragen in de buitengewesten (waar meer tuinen zijn) verstrekt, vergelijken met die van Java.

Uit het verslag van 1919 zijn de volgende leensommen te berekenen:

voor bewerking sawah's, tegals en tuinen; gem. in B. G. *f* 129, op Djambi zelfs *f* 254; gem. voor Java en B. G. *f* 38.

Aankoop en inhuur van grond, gem. B. G. *f* 294; gem. J. en B. G. *f* 87.

Aflossing van verpanden grond, gem. B. G. *f* 233, gem. J. en B. G. *f* 111.

Naast het streven om de onkosten over een langere periode te verdeelen, valt nog te constateeren, dat de landbouwers er op aanmerken, zoo gauw mogelijk de beschikking over de oogstwaarde te hebben. Over 't algemeen is dit streven veel gevaarlijker dan het eerstgenoemde.

Het komt voornamelijk, hoewel stellig niet uitsluitend, in de meerjarige cultures voor.

Het minst schadelijk is het planten van vlug groeiende gewassen tusschen de meerjarige. Op deze wijze kunnen de ontginningskosten reeds in enkele jaren teruggewonnen worden. Dit tusschen-planten kan gunstig werken, doordat het de landbouwer er toe brengt de grond te wieden en geregeld te bewerken. De planten werken dikwijls ook gunstig als grondbedekkers. Bij de keuze van het gewas, dat tusschen-geplant wordt, houdt men echter te veel rekening met de opbrengsten van dit gewas en te weinig met den invloed, die het op den groei van de hoofd-cultuur uitoefent.

Ook bij de keuze van stekken voor de steunboomen, houdt men wel rekening met den opbrengsten van de steunboomen (kapok bijv.).

Een tweede middel om gauw de beschikking over de oogstwaarde te hebben, wordt gevonden in de keuze van de

soorten van het gewas. Men verkiest de gauw vruchtdragende boven die welke later vruchten zetten, al zijn dezen laatsten dan ook beter en meer in getal. Verder oefent men invloed uit op de vruchtvorming, door het al of niet afsplitsen van bloesems, het snoeien en dergl. meer.

Een Bankanees beweerde, dat hij het snoeien van peper na 16 mnd niet doen kan, omdat hij dan een half jaar later pas kan oogsten.

In dit verband moet verder gewezen worden op het algemeene euvel van het te vroeg plukken, bij koffie, klapper, peper enz. Door de credieten van den bank kwam het wel voor, dat landbouwers, koffieplanters op Bali, hun product meer op de juisten tijd gingen oogsten.

Ten slotte verkrijgen de landbouwers de waarde van hun produkt vroeger, door voorschotten op den oogst op te nemen, waarbij zij zich dikwijls aan onereuse voorwaarden binden.

Langsa nam een proef met het in consignatie nemen van peper, waarbij de landbouwers direct $\frac{2}{3}$ van de waarde in handen kregen.

Overigens moet over de relatie van landbouwer tot voorschotgever verwezen worden naar hetgeen hierover reeds meegedeeld is.

Naast het bedrijfscrediet neemt het grondcrediet d.w.z. crediet noodig voor den aankoop van grond een zeer kleine plaats in bij de credietverstrekkingen aan de Indonésische landbouwers.

De overheersching van het crediet op korten termijn blijkt wel duidelijk uit het volgende:

In 1917 was van het geld, dat door de afdelingsbanken uitgezet was: 73.8% voor minder dan één jaar, 8.3% voor 15 mnd; 3.6% voor 18 mnd, 1.3% voor twee jaar en 2.5% voor langer dan twee verstrekt. De rest was achterstand.

In 1919 stond 74% voor korter dan een jaar uit.

Het is verder uit de verslagen niet op te maken, in hoeverre het crediet op langeren termijn bijv. voor het inkoop van grond dan wel voor het bouwen van huizen verstrekt wordt.

De toename van de verstrekkingen voor den inkoop en inhuur van gronden is in den loop der jaren buitengewoon groot. De toename die zijn uitdrukking vindt door het bedrag in 1919 verstrekt te deelen door dat van 1908, was niet minder dan 63. Het zelfde cijfer voor aankoop huizen is 18, aankoop vee 12, inlossing verpande gronden 4, bewerking van sawah's enz. 10 1).

We willen nu nagaan den invloed, die de ontwikkeling van het nu nog weinig voorkomende verschijnsel van in- en verkoop van grond, en de credietverstrekking daarvoor op den landbouw kan hebben, en met welke veranderingen in de volkshuishouding dit verschijnsel samenhangt. Hier-voor moeten de drijfveeren der beide belanghebbenden bij in- en verkoop, nader onder 't oog gezien worden. In 't algemeen geldt bij den inkoop als overwegende factor de goede gelegenheid, om, meestal terwille van de sociale positie, zijn grondbezit uit te breiden 2). De directe aanleiding tot den koop is dan dikwijls, dat de verkoper in 'n dergelijke schuldverhouding tot den koper is geraakt, dat verkoop voordeeliger wordt dan voortzetting dezer verhouding. In de verslagen van het Volkscredietwezen zal onder het hoofd: „crediet voor inkoop van gronden,” wel niet crediet aan deze koopers verleend zijn 3). De bedragen onder dit hoofd vermeld, zullen wel verstrekt zijn aan jonge lieden of landbouwers, die hun grond vroeger

1) Deze cijfers blijven ongeveer constant, wanneer men 1919, alleen de bedragen neemt van de banken, die ook reeds in 1908 bestonden.

2) Trop. Kol. Staathuishoudkunde, BOEKE t. a. p. pag. 99.

3) Soms gebruikte deze grondbezitters gelden aan hen verstrekt voor werkkapitaal wel voor deze doeleinden.

zijn kwijt geraakt. Bij de steeds grooter wordende klasse van niet-grondbezitters op Java zijn er nog steeds velen, die het voor 'n Javaan gemakkelijke en verkiezelijke bestaan van landbouwer wenschen uit te oefenen en daarvoor dan grond moeten koopen of huren.

Bij den grondverkoop valt te onderscheiden ;

1. den verkoop bij sterfgeval van de genoemde grootgrondbezitters ;
2. den verkoop, wanneer de grond te zwaar verpand is (zie boven) ;
3. den verkoop van grond van hen, die 'n ander beroep kiezen of reeds hebben, bijv. wanneer zij erfgenamen van een grootgrondbezitter zijn.

Van groot belang is nu, te weten, of en in welke mate de laatste groep voorkomt. In de verslagen van het Volkscredietwezen vonden wij hierover niets vermeld. Elders 1) echter vinden wij de mededeeling, dat lieden, die een ander beroep als de landbouw uitoefenden, hun grond verhuren, of in deelbouw laten bewerken. We kunnen nu twee mogelijkheden stellen ;

1. dat 'n grondbezitter, die 'n ander beroep heeft, dien grond verhuurt en ;
2. dat hij dien grond verkoopt. In beide gevallen wordt kapitaal aan den landbouw onttrokken. In het geval van verhuren zal de jaarlijksche huur meestal wel opgaan in de huishouding van den verhuurder, terwijl de opbrengst van den verkoop of (in 't ongunstigste geval) verloren gaat, of, zooals dat in Europa vrij algemeen gebeurd is, voor den opzet of uitbreiding van andere takken van volksbestaan, gebezigd worden zal.

WYDGODZINSKI wijst er in zijn „Agrarwesen und Agrarpolitik“ op, dat een groot deel van de in de industrie belegde

1) Adatrechtbundel II pag 144 en 149.

gelden, „Mobilisierte Bodenwert" waren. De groote betekenis van de credietbehoefte voor inkoop van gronden in den Europeeschen landbouw bleek duidelijk uit de Badenser agrarische enquête van omstreeks 1880, waarin als redenen voor hypothekeering 70 pCt. voor den inkoop van grond, plm. 20 pCt. voor aflossing van vorderingen van medeerfgenamen en plm. 10 pCt. voor bedrijfsintensivering werden opgegeven.

De landbouwer, die gedwongen is de rente en aflossing voor deze schuld op te brengen, zal zich tot het uiterste moeten inspannen. We kunnen ons den gang van zaken nu zóó voorstellen, dat de meeropbrengst uit den landbouw menschen in staat stelt zich op den beoefening van industrieën toe te leggen, waardoor goederen ontstaan, die voordien niet, of in anderen vorm, voortgebracht werden. In deze verhouding kan men verwachten, dat deze goederen ingekocht worden, omdat, waar het voor enkelen mogelijk is, schulden af te lossen, het aan anderen mogelijk moet zijn, goederen in te koopen, die hij vroeger niet in huishouding of bedrijf gebruikte; en dit, omdat de grondbezitter, wiens goederen niet met hypotheken belast is, noodwendig in intensivering van zijn bedrijf, volgen zal. De bedoeling van deze uitweiding was slechts aan te toonen, hoe nauw landbouw en de opkomende industrie aan elkander verbonden zijn. We willen ons nu weer tot de Indonesische verhoudingen wenden.

De relatie, welke hierboven voor de Europeesche verhoudingen werd beschreven, is in Indië nog slechts zeer onduidelijk zichtbaar. Een enkele maal vindt men, dat dat kapitaal uit den landbouw voor 'n andere tak van volksbestaan, beschikbaar komt. VAN HASSELT schrijft over Midden-Sumatra: „van de harabo poesaka kan door den mamaq met voorkennis van de andere rechthebbenden een gedeelte worden afgestaan aan één familielid, dat

dan het bedrag aan de gemeenschappelijke kas schuldig blijft. Dergelijke voorschotten worden bijv. gegeven als één der familieleden wil gaan handel drijven, of een ambacht uitoefenen. Van de winst, met het geleende kapitaal behaald, komt dan de helft ten voordeele van de harabo" 1).

Ook het verpanden van klapperaanplantingen, bijv. in Zuid-Borneo, vond wel plaats, om met behulp van het verkregen kapitaal een klapperhandel op te zetten, of uit te breiden. 2) De landbouw stelt dus ook personen hier in staat een ander beroep dan den landbouw uit te oefenen. Het belangrijke verschil blijft hier echter bestaan, dat den landbouw het geheele bedrag met rente terug krijgt.

De in Europeesche verhoudingen werkende stimulans, die tot intensivering dwong, ontbreekt dus hier. Met het stellen van dit kardinale verschil tusschen de Europeesche en Indische verhoudingen, is meteen de groote moeilijkheid voor het Volkscredietwezen in Indië aangeraakt en dit zal de ontwikkeling van Raifeissens' gedachte naar alle waarschijnlijkheid, langs geheel andere stadia zien gaan, dan dit in Europa het geval was.

1) VAN HASSELT, Midden-Sumatra 1877-1879 pag. 248.

2) De oprichting van volkscredietbanken op de Buitenbezittingen T. B. B. 48ste deel pag. 93.

VERKORTINGEN.

- V. V. C. Verslag Volkscredietwezen.
- V. I. C. Verslag Inlandsch Credietwezen (de oude naam).
- B. C. K. Blaadje van de Centrale Kas.
- M. W. V. Onderzoek naar de mindere welvaart der inland-
sche bevolking op Java en Madoera.
- S. O. L. I. Systematisch Overzicht der verrichtingen en
bevindingen inzake het Landbouwcrediet voor Inlanders.
- T. B. B. Tijdschrift van het Binnenlandsch Bestuur.
- I. G. Indische Gids.
- T. A. G. Tijdschrift Aardrijkskundig Genootschap.
- m. op pag. 58 en 59 = miniem.
-

I N H O U D.

Inleiding	pag. 7
Hoofdstuk I. Het binnendringen van het Ruilverkeer in den Indonesischen Landbouw	
§ 1 Wijzigingen in de economische behoeften	pag. 9
§ 2 Bronnen van inkomsten	pag. 23
§ 3 Arbeidsverdeeling en kapitaalvorming	pag. 28
§ 4 Geld- en credietverkeer	pag. 33
§ 5 Woeker	pag. 36
Hoofdstuk II. De credietverstrekking v. h. volkscredietwezen voor doeleinden, welke niet rechtstreeks met de voortbrenging in den landbouw in verband staan	
	pag. 45
Hoofdstuk III. De arbeid in den Indonesischen landbouw	
	pag. 75
Hoofdstuk IV. De Credietverstrekking vanwege het volkscredietwezen voor doeleinden, welke rechtstreeks met de productie in verband staan	
	pag. 101

THE
1

the American...
the...
the...

the...
the...

the...
the...

the...
the...

the...
the...

the...
the...

the...
the...

the...
the...

the...
the...

the...
the...

the...
the...

ERRATA.

-
- Bladzijde 8, 5de regel van onderen „treffen, moet” lees;
„treffen moet,”
- „ 45, in het hoofd „credietstrekking” lees: „crediet-
verstrekking”.
- „ 60, laatste regel van onderen „fuctie” lees: „functie”.
- „ 64, laatste regel „uit in roepies” lees: „uit voor
de volgende doeleinden”.
- „ 81, 2de regel van boven „omdat er altijd
hulp in te roepen” is in zijn geheel citaat.
- „ 83, 2de alinea, 6de regel lees: „waarin hem vroeger
aangewezen werd de cultuur — en heeren-
diensten te verrichten”.
- „ 84, 2de alinea, 13de regel „en wier arbeid het”
lees: „en bij wier arbeid in”.
- „ 88, laatste alinea 5de regel citaat van af „De
Baliër”.
- „ 90, 2de alinea 1ste regel „komt het verpachten
van een tuin van den bezitter terug”
is in zijn geheel citaat.
noot 1) „357” lees „57”.
- „ 99, 3de alinea 3de regel „die hun” lees: „die in hun”.
12de regel „Kampongs” lees: „Lampongs”
- „ 108, noot 2) „I. G.” lees: „I. G.”
- „ 109, regel 5 van boven „beslaat” lees: „bestaat”.
noot 1) „madoereeren” lees: „madoereezen”.
- „ 112, 4de alinea 6de regel „vrije” lees: „vrij”.
- „ 114, regel 4 van boven „aanmerken” lees: „aan
werken”.
- „ 116, noot 1) „constant” lees: „dezelfde”.
„men 1919” lees: „men van 1919”.
- „ 117, 3de alinea 4de regel „mededeefing” lees
„mededeelin g”.
-